
Universiteit
Leiden
The Netherlands

Visies op thuisloosheid. Theoretische inzichten over antecedenten van thuisloosheid en de praktijk van de hulpverlening

Tavecchio, L.W.C.; Ploeg, J.D. van der; Roorda-Honée, J.M.T.G.

Citation
Tavecchio, L. W. C., Ploeg, J. D. van der, & Roorda-Honée, J. M. T. G. (1993). *Visies op thuisloosheid. Theoretische inzichten over antecedenten van thuisloosheid en de praktijk van de hulpverlening*. Uitgeverij SWP. Retrieved from https://hdl.handle.net/1887/10168

Version:	Not Applicable (or Unknown)
License:	Leiden University Non-exclusive license
Downloaded from:	https://hdl.handle.net/1887/10168

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

VISIES OP THUISLOOSHEID

Theoretische inzichten over antecedenten van thuisloosheid en de praktijk van de hulpverlening

REDACTIE:

L.W.C. TAVECCHIO

J.D. VAN DER PLOEG

J.M.TH.G. ROORDA-HONÉE

SWP

PASSAGE-REEKS

PUBLIKATIE VAN DEZE UITGAVE IS MEDE TOT STAND GEKOMEN DANKZIJ SUBSIDIES VERLEEND DOOR DE STICHTING 'STEUNFONDS KESSLER-STICHTING' TE DEN HAAG EN HET 'LEIDS UNIVERSITEITS FONDS'

CIP GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, DEN HAAG

Visies

Visies op thuisloosheid : Theoretische inzichten over antecedenten van thuisloosheid en de praktijk van de hulpverlening / red.: L.W.C. Tavecchio, J.D. van der Ploeg, J.M.Th.G. Roorda-Honée. - Utrecht : SWP
(Pasage-reeks, ISSN 0928-2513)
Met lit. opg.
ISBN 90-6665-104-0
NUGI 661/723
Trefw.: thuislozen ; Nederland ; hulpverlening.

© 1993 UITGEVERIJ SWP UTRECHT
Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912j° het Besluit van 20 juni 1974, St. b. 351, zoals gewijzigd bij het besluit van 23 augustus 1985, St. b. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 882, 1180 AW Amstelveen). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgeverij SWP (Postbus 578, 3500 AN Utrecht) te wenden.

INHOUD

WOORD VOORAF [7]

HOOFDSTUK 1 - VISIES OP THUISLOOSHEID [9]
Jeanne Roorda-Honée & Louis Tavecchio

HOOFDSTUK 2 - AFFECTIEVE VERWAARLOZING EN THUISLOOSHEID [15]
Louis Tavecchio & Jeanne Roorda-Honée

HOOFDSTUK 3 - THUISLOZEN EN DE BELEVING VAN HUN RELATIES [37]
Paul Heydendael

HOOFDSTUK 4 - VANDAAG ZWERVEND, MORGEN THUISLOOS? [53]
Jan van der Ploeg

HOOFDSTUK 5 - WAAR BEN IK THUIS? [63]
PSYCHISCHE THUISLOOSHEID BIJ GEADOPTEERDEN
René Hoksbergen

HOOFDSTUK 6 - HULPVERLENING EN POTENTIEEL THUISLOZEN [81]
Anne Benine van Berkel-van Schaik

HOOFDSTUK 7 - PROJECT ZWERFJONGEREN AMSTERDAM 1990-1994 [89]
Marian Harten

HOOFDSTUK 8 - DE HULPVERLENING IN DE THUISLOZENZORG [99]
Tom Hessing

HOOFDSTUK 9 - VERKLAREN EN HELPEN [109]
Jan van der Ploeg

VERKLARENDE WOORDENLIJST [117]

OVER DE AUTEURS [123]

WOORD VOORAF

Op vrijdag 6 november 1992 organiseerde de Haagse Kessler Stichting samen met de vakgroepen Algemene Pedagogiek en Orthopedagogiek van de Rijksuniversiteit Leiden een symposium over 'Thuisloosheid: Antecedenten en hulpverlening'. De Kessler Stichting vierde daarmee haar 80-jarig bestaan als hulpverleningsinstelling voor thuislozen.

Het thema van het symposium, theoretische inzichten over het ontstaan en het verloop van thuisloosheid en de praktijk van de hulpverlening, had als doel om zowel wetenschappelijke inzichten als mogelijkheden, aard en methoden van hulpverlening ruime aandacht te geven.

Teneinde de inhoud van de tijdens het symposium gehouden lezingen voor een breder publiek toegankelijk te maken, heeft de redactie alle deelnemende sprekers gevraagd hun lezingen zodanig te bewerken dat deze als zelfstandige hoofdstukken in het voorliggende boek konden worden opgenomen. De bijdragen van de sprekers zijn aangevuld met twee door leden van de redactie geschreven hoofdstukken, te weten een inleidend hoofdstuk en een slotbeschouwing.

Wij danken Uitgeverij SWP voor haar medewerking bij de totstandkoming van dit boek, waarbij de bereidheid van de Kessler Stichting alsmede het Leids Universiteits Fonds om de benodigde aanvullende subsidiegelden te verlenen zeker niet onvermeld mag blijven.

We hopen met de presentatie van *Visies op Thuisloosheid* een bijdrage te hebben geleverd aan de zo noodzakelijke verbinding tussen wetenschap en praktijk. Deze is van groot belang voor een verdieping van kennis en praktische hulpverlening.

De redactie

Leiden, 30 augustus 1993

- 1 -

VISIES OP THUISLOOSHEID

JEANNE ROORDA-HONÉE & LOUIS TAVECCHIO

1. Korte historische schets

Het verschijnsel van de zwervende, thuisloze mens is, getuige de literatuur, van alle tijden. Degenen die wij nu thuislozen noemen, heetten vroeger bedelaars, landlopers of ook wel zwerversvolk. Hen werden allerlei, weinig vleiende kenmerken toegedicht, maar het waren - ook toen al - vooral mensen die niets bezaten, armen, die geen deel leken te hebben aan de samenleving en een zwervend bestaan leidden.

Mullink (1963) geeft een zeer lezenswaardig historisch overzicht van de thuislozenzorg - die al aandacht kreeg in de periode vóór Christus - waaruit blijkt dat deze 'zorg' lange tijd gericht is geweest op bestrijding van het verschijnsel in de vorm van wetgeving, straf, verbanning en verplichte tewerkstelling.

Wij moeten, gezien deze maatregelen, aannemen dat bedelarij en landloperij al vroeg werden gezien als verschijnselen die de maatschappelijke orde verstoorden. In het Franse wetboek van 1810, de Code Pénal, werden zwervende mensen als volgt omschreven: 'Les vagabonds ou gens sans aveu sont ceux qui n'ont ni domicile certain, ni moyen de subsistance, et qui n'exercent habituellement ni métier, ni profession' (cf. Mullink, p. 14). Hiermee was duidelijk om welke mensen het ging en hun gedrag - bedelen, zwerven en landlopen - was strafbaar. Tot begin 18e eeuw is nauwelijks aandacht besteed aan sociale zorg voor hen. De oprichting van tehuizen voor hulpbehoevende zwervers dateert ongeveer van het begin van de 18e eeuw. Naast het oprichten van toevluchtsoorden - gestichten - was de hulp sterk gericht op werkverschaffing, die verplicht werd gesteld (cf. Faber, 1983).

De hulp is in Nederland eind 19e eeuw op gang gekomen dankzij de initiatieven van het Leger des Heils, dat de eerste 'tehuizen voor onbehuisden' heeft opgericht.

Uit de historische gegevens kan men concluderen dat *onmaatschappelijkheid* (bedelen, landlopen, stelen, niet werken) werd gezien als hét karakteristieke kenmerk van zwervers. Bedelarij en landloperij zijn heden ten dage echter niet meer de verschijningsvormen waarin thuisloosheid zich manifesteert.

2. Meer recente inzichten

De onmaatschappelijkheid heeft volgens Mullink (o.c.) een andere gedaante gekregen: de zwerver van vroeger is de maatschappelijk kwetsbare - thuisloze - van heden. Bepaalde aspecten van het beeld zijn echter gebleven: ook nu zijn thuislozen de *have-nots*, die het ontbreekt aan een te-huis, aan een eigen toevluchtsoord of plek waar zij kunnen leven. In de huidige visie is het niet beschikken over een vaste woon- of verblijfplaats - vaak aangeduid met de term dakloosheid - echter slechts één aspect van het verschijnsel thuisloosheid. 'Thuis' betekent immers méér: het is de *basic shelter* (Bassuk, 1991) en het ontbreken daarvan duidt ook en vooral op het gemis aan sociale relaties en bindingen met belangrijke anderen en met de samenleving. Ondanks het feit dat thuisloosheid - zij het in verschillende uitingsvormen - altijd is voorgekomen, heeft het bestaan ervan niets verloren van zijn verontrustende aspecten: de 20e eeuw werd 'de eeuw van de thuisloze man' genoemd (cf. Bahr, 1973) en 1987 werd uitgeroepen tot het internationale jaar van de daklozen.

Deze verontrusting - politiek, maatschappelijk en moreel - uit zich niet meer zo zeer in juridische maatregelen dan wel in de aandacht die media, hulpverlening, beleid en wetenschap, ieder op hun eigen wijze, aan thuisloosheid besteden. Daarbij doen zich gaandeweg steeds meer problemen voor met betrekking tot de vraag 'Wie zijn de thuislozen eigenlijk, wie rekenen wij daartoe'. De aanduiding 'zonder vast domicilie' dekt al lang niet meer het begrip, en het niet beschikken over een vaste woon- of verblijfplaats is, zoals gezegd, slechts één aspect van het verschijnsel. De talloze definities, de al dan niet daarin opgenomen specifieke aspecten en de verschillende verklaringen voor thuisloosheid in de wetenschappelijke literatuur wijzen op de complexiteit van het probleem. Van der Ploeg (hoofdstuk 4 in dit boek) geeft aan welke problemen gepaard gaan met definities die zó breed en omvangrijk zijn, dat beleid, hulpverlening, voorzieningen, preventieve maatregelen en onderzoek onvoldoende gericht kunnen worden op de specifieke doelgroep waar het hier om gaat, de thuislozen.

3. Enkele definities en kenmerken

Enkele voorbeelden van de benadering van het fenomeen in de literatuur illustreren dat thuisloosheid op verschillende wijzen kan worden geconceptualiseerd. Thans volgen enkele opvattingen van Amerikaanse auteurs. Dat betekent overigens niet dat wij ervan uitgaan dat het probleem in de Verenigde Staten van dezelfde orde is als in Nederland (cf. Spierings, 1992).

In 1990 heeft het *Journal of Social Issues* een themanummer gewijd aan thuisloosheid, waarin de stand van zaken in Amerika op dàt moment werd belicht. Als een

rode draad loopt door de artikelen de opvatting dat men zich in de benadering van het probleem thuisloosheid wil hoeden voor *victim-blaming*: door de aandacht te richten op persoonlijke kenmerken van thuisloosheid is het risico groot, dat de maatschappelijke oorzaken die leiden tot deze problemen, genegeerd worden of onvoldoende aandacht krijgen. Vanuit deze visie is het verklaarbaar dat het verschijnsel thuisloosheid vooral benaderd wordt als het resultaat van een falende samenleving. Een schrijnend tekort aan betaalbare woonruimte en het ontbreken van adequate sociale voorzieningen, ook voor de allerarmsten, lijkt, zeker in de Amerikaanse literatuur, de vigerende verklaring voor een proces dat voor velen - die wèl gezien worden als zeer kwetsbare mensen - tot chronische en definitieve thuisloosheid leidt (Breaky & Fisher, 1990; Rossi, 1989).
Voor Rossi (1989) is thuisloosheid synoniem met een toestand van extreme armoede. Thuislozen zijn volgens deze auteur 'The most disadvantaged of the extremely poor' (p. 9).
Bahr (1973) stelt dat de extreme armoede die de thuislozen kenmerkt, hen maatschappelijk volstrekt machteloos maakt. Deze machteloosheid leidt tot een toestand van totaal maatschappelijk en sociaal isolement. Het is tevens de consequentie ervan. Dit laatste, het gebrek aan bindingen en relaties, zowel op persoonlijk-emotioneel als op maatschappelijk niveau, acht Bahr (1973) het meest wezenlijke kenmerk van thuisloosheid: '... homelessness occurs as a process of disaffiliation, i.e., a process of increasing detachment from traditional institutions and social roles' (p.18). Hij is voorts van mening dat dit proces van disaffiliatie kan dienen als organiserend principe om theoretische orde aan te brengen in de conceptuele heterogeniteit van het onderzoek onder thuislozen.

In een cross-nationaal onderzoek plaatst FEANTSA - de Europese federatie van organisaties die zich bezighouden met de opvang van thuislozen - thuisloosheid op een continuüm van persoonlijke omstandigheden en behoefte aan zorg. Aan de ene kant is er de groep chronisch thuislozen, in het onderzoek gedefinieerd als: 'a homeless person is someone who, having lost or left his/her accommodation, cannot resolve the problems involved and seeks or receives help from social or voluntary agencies' (Daly, 1992). Aan de andere kant van het continuüm bevindt zich een groep waarvan de woon- en leefsituatie voortdurend wordt bedreigd en onzeker is: een risicogroep, die kan worden aangeduid als potentieel thuislozen. Tussen deze beide uitersten zijn veel situaties denkbaar: mensen die voor langere of kortere tijd op de opvangcentra voor thuislozen zijn aangewezen, zij die al dan niet nog gebruik weten te maken van basisvoorzieningen, zoals bijvoorbeeld de gezondheidszorg etcetera.

In deze benadering ligt de nadruk wat betreft het verschil in verschijningsvorm op het al dan geen (vast) dak boven het hoofd hebben en thuisloosheid wordt vooral benaderd als een sociaal-maatschappelijk proces. In deze visie zijn het vooral sociale structuren, zoals de woning- en arbeidsmarkt, de beschikbaarheid en toegankelijkheid van sociale voorzieningen, die bij een groep kwetsbare mensen een uitsluitingsproces in gang zetten dat uiteindelijk kan leiden tot thuisloosheid.

Een andere benadering van thuisloosheid is het psychologisch perspectief, waarbij het onderzoek zich richt op *de persoon van de thuisloze*. Levinson (1963) deed dergelijk onderzoek en op grond van de psychologische verschillen die hij vond, maakte hij een onderscheid tussen echte thuislozen - die hij nader definieerde - en de andere categorieën. Tot deze laatsten behoorden weliswaar zwervers ofwel *skid row men*, maar zij voldeden niet aan zijn criterium van de thuisloze. Hij definieerde, als een van de eersten, thuisloosheid als een vorm van *detachment*: 'Those men.....who had learned a fundamental detachment from life and who did not accept social values' (Levinson, 1963; cf. Bahr 1973, p. 114).

In de jaren zestig was de psychologische benadering ook richtinggevend voor onderzoek in ons land. Kenmerken en attitudes van thuislozen zijn onderzocht door met name Horst (1962), Mullink (1963) en Heydendael (1969). Ook onderzoek bij zwervende jongeren en jonge thuislozen krijgt steeds meer aandacht (cf. Van der Ploeg, Gaemers & Hoogendam, 1991; De Bie & Dortmans, 1990 en Korf & Hoogenhout, 1989). Deze onderzoeken waren overigens niet alle primair gericht op het proces dat voorafging aan de thuisloosheid, maar zijn, ongetwijfeld, van groot belang voor de huidige begripsvorming over dit verschijnsel.

4. De vraag naar de oorzaken

Het gebrek aan duurzame relaties, aan bindingen met anderen of het zich niet verbonden weten met de samenleving worden op dit moment in de Nederlandse onderzoeksliteratuur als centrale en algemene kenmerken van de thuisloze beschouwd (Horst, 1962; Heydendael, 1987; Nuy, 1990; Heydendael & Nuy, 1986). Deze toestand is niet alleen een gevolg van sociale omstandigheden of gebeurtenissen, maar mede een resultaat van een bepaalde individuele ontwikkeling waarin sprake is van een onvermogen tot het aangaan en onderhouden van relaties.

Dit komt ook tot uitdrukking in de definitie van de Landelijke Stichting voor Thuislozenzorg en Onderdak (1973): 'Thuisloosheid is een toestand van maatschappelijke en sociale kwetsbaarheid, waarin geen functionele of mede- en intermenselijke relaties van betekenis meer worden onderhouden, met verlies van een vast leefmi-

lieu in de maatschappij.' Deze definitie geeft aan dat thuisloosheid een psychologische toestand is - *'a state of mind'* - die tevens uitgedrukt wordt in de actuele leefwijze: de thuisloze heeft zich geen eigen *'thuis'* kunnen verwerven en is daartoe aangewezen op de zorg van anderen. Hiermee wordt een hoofdkenmerk benoemd dat mogelijk dienst kan doen als een verbindend element in de veelheid van definities: thuislozen worden gekenmerkt door *'disaffiliation'* - 'zich niet verbonden weten', niet met andere mensen en niet met de samenleving. Reeds in 1973 vroeg Bahr zich af: 'To what extent is the disaffiliation of the homeless man voluntary, and to what degree does the claim of voluntary disaffiliation represent a protective rationalization for the experience of rejection ?' (p. 292).

5. Slotsom

Een nadere analyse van het probleem van de oorzaken van thuisloosheid vraagt om een startpunt, een verbindend kenmerk dat geplaatst kan worden in een theoretisch kader, waarin de sociaal-relationele ontwikkeling beschouwd wordt in de context van de totale levensloop. Dit laatste benadrukken wij vanuit de overweging dat relationele ervaringen in de (vroege) jeugd en adolescentie de blauwdruk vormen voor aard en kwaliteit van latere interpersoonlijke relaties. Bij de aetiologie van thuisloosheid gaat het er dan primair om na te gaan welke factoren bijdragen tot het ontstaan van relationele onbekwaamheid - het gebrek aan hechtingen en bindingen dat thuislozen zozeer kenmerkt. Overigens is dit slechts één mogelijke benadering van het probleem van de oorzaken. Andere invalshoeken en uitgangspunten zijn evenzeer denkbaar, zo moge blijken uit de diverse bijdragen aan dit boek.

Literatuur

Bahr, H.M. (1973). *Skid Row: An introduction to disaffiliation*. New York: Oxford University Press.

Bassuk, E.L. (1991). Homeless families. *Scientific American, 12*.

Berkel-van Schaik, A.B. van, & Nuy, M. (1991). *Mechanismen bij de ontwikkeling van thuisloosheid*. K.U. Nijmegen: Vakgroep Geneeskunde Buiten het Ziekenhuis, Sectie Gezondheidszorgbeleid.

Bie, H. de, & Dortmans, H. (1990). *Thuisloze jongeren*. Nijmegen: Instituut voor Sociale Geneeskunde.

Daly, M. (1992). *European Homelessness - the rising tide*. The first report of the European Observatory on Homelessness. Berchem, België: European Federation of National Organizations Working with the Homeless.

Faber, R. (1983). *Veenhuizen, een, twee, drie*. Uitg. Hummelen, Assen.

Grigsby, Ch., Baumann, D., Gregorich, S.E., & Roberts-Gray, C. (1990). Disaffiliation to entrenchment: A model for understanding homelessness. *Journal of Social Issues: Urban Homelessness*, 46 (4), 141-156.

Heydendael, P. (1969). *Een psychologische studie over thuislozen*. Dissertatie. Nijmegen.

Heydendael, P.H.J.M. (1987). *Territoria. Denkbeelden over thuisloosheid*. Inaugurale rede. KU Nijmegen.

Horst, R. (1962). *Thuislozen*. Dissertatie Amsterdam.

Journal of Social Issues. (1990). *Urban Homelessness*. Themanummer, 46 (4).

Korf, D., & Hoogenhout, H. (1989). *Thuis op straat: Een verkennend onderzoek naar zwerfjongeren in de binnenstad van Amsterdam*. Amsterdam: Platform GGZ.

Landelijke Stichting voor Thuislozenzorg en Onderdak (1973). *Prae-advies*. Den Haag.

Levinson, B.M. (1963).The Homeless man: A psychological Enigma. *Mental Hygiene, 47*.

Mullink, J.A.M. (1963). *Thuisloze mannen*. Dissertatie, KU Nijmegen.

Nuy, M.H.R. (1990). *Een slecht geïnspireerd bestaan. Deel 2. De moed en armoed van een thuisloze man*. Grave: Alfa.

Nuy, M.H.R. & Heydendael, P. (1986). *De passant in de thuislozenzorg*. Rapport. Nijmegen.

Ploeg, J.D. van der, Gaemers, J., & Hoogendam, P.H. (1991). *Zwervende jongeren*. Leiden: DSWO Press.

Rossi, P.H. (1989). *Down and out in America: The origins of homelessness*. Chicago: University of Chicago Press.

Spierings, F. (1992). *Thuisloosheid in Nederland en de Verenigde Staten. Een overzicht van de literatuur over aantallen en categorieën thuislozen*. Rotterdams Instituut voor Sociologisch en Bestuurskundig Onderzoek.

- 2 -

AFFECTIEVE VERWAARLOZING EN THUISLOOSHEID

EEN VISIE OP HET ONTSTAAN VAN THUISLOOSHEID VANUIT HET PERSPECTIEF VAN DE GEHECHTHEIDSTHEORIE

LOUIS TAVECCHIO & JEANNE ROORDA-HONÉE

1. Inleiding

Algemeen wordt aangenomen dat veel factoren op complexe wijze een rol spelen in het individuele ontwikkelingsproces dat uiteindelijk leidt tot feitelijke thuisloosheid. De thuisloze is kwetsbaar in maatschappelijk, psychologisch en relationeel opzicht waardoor, of wellicht omdat, hij geen bindingen van betekenis met anderen kan aangaan of onderhouden. In de literatuur wordt het gebrek aan sociale relaties en bindingen en het ontbreken van een sociaal netwerk meestal als een gegeven beschouwd (Horst, 1962; Haider, 1982; Heydendael, 1987; Nuy, 1990). Deze 'relationele onbekwaamheid' en 'een-zaamheid' van thuislozen zal door ons belicht worden vanuit de visie dat thuisloosheid een concrete vormgeving is van de psychische gesteldheid. Deze kan omschreven worden als 'niet thuis te horen of te zijn in deze samenleving, altijd 'vreemde' te blijven onder de mensen'.

Velen van hen zijn opgegroeid onder ongunstige gezinsomstandigheden (Mullink, 1963; Haider, 1986; Van der Ploeg, 1991; Gaemers & Hoogendam, 1991; Korf & Hoogenhout, 1989; de Bie & Dortmans, 1990). Affectieve verwaarlozing in de jeugd zou een mogelijke antecedent kunnen zijn voor het onvermogen tot het aangaan en onderhouden van relaties dan wel het bewust of onbewust vermijden daarvan.

Door aansluiting te zoeken bij de gehechtheidstheorie van Bowlby (1969/1984) kan wellicht een verklaring gegeven worden voor de ontwikkeling van de relationele problematiek die de thuisloze zozeer kenmerkt. Noties over de betekenis en de kwaliteit van de eerste relatie tussen ouder en kind vormen in deze theorie een basis voor het begrijpen van de latere sociaal-emotionele ontwikkeling. Een basisprincipe is dat vroege gehechtheidsrelaties model staan voor latere sociale relaties.

Vanuit bovenstaand perspectief is in 1991 een haalbaarheids-studie[1] uitgevoerd met de vraagstelling:

'Welke rol speelt affectieve verwaarlozing in de (zeer) vroege jeugd in het individuele ontwikkelingsproces dat leidt tot thuisloosheid.'
In dit hoofdstuk wordt verslag gedaan van deze studie waarin affectieve verwaarlozing in het gezin onderzocht wordt als één van de mogelijke antecedenten van thuisloosheid (Tavecchio e.a., 1991).
In de volgende paragrafen worden de theoretische uitgangspunten van het onderzoek uiteengezet. Vervolgens wordt nader ingegaan op de opzet en uitvoering, de resultaten en de conclusies. Het hoofdstuk wordt afgesloten met het formuleren van mogelijke implicaties voor de praktijk van de hulpverlening.

2. De gehechtheidstheorie nader beschouwd

De mogelijke gevolgen van affectieve en emotionele verwaarlozing in de kindertijd voor de latere sociaal-emotionele ontwikkeling van het individu zijn in Bowlby's gehechtheidstheorie (1969/1979) op de voorgrond geplaatst.
In onderzoek onder verweesde kinderen tijdens en na de Tweede Wereldoorlog bleek hoe indrukwekkend het effect was van scheiding en verlies van de ouders op het gedrag van jonge kinderen. Bowlby heeft later deze reacties van woede, angst, verdriet en - uiteindelijk - depressie beschreven. Op grond van zijn observaties ontwikkelde hij zijn theorie, waarin de veronderstelling centraal staat dat de mens een natuurlijke, aangeboren neiging heeft om de nabijheid te zoeken van andere individuen. Vanaf zijn geboorte zal ieder kind proberen zich te verzekeren van de nabijheid van zijn verzorger, door te huilen, te glimlachen, oogcontact te zoeken of gebaren te maken. Ook, en vooral, bij verdriet, vermoeidheid, spanning en angst treedt het gehechtheidssysteem in werking: het kind zal alles in het werk stellen om de nabijheid van zijn gehechtheidsfiguur te bewerkstelligen. In de relatie tussen ouder en kind hecht het kind zich aan zijn opvoeder (de gehechtheidsfiguur). De term gehechtheid verwijst naar een relatief duurzame affectieve relatie tussen een kind en één of meer specifieke personen. De biologische functie van dit gedrag heeft een beschermende overlevingswaarde (*survival value*[2]) en is tevens noodzakelijk voor de ontwikkeling van het kind. De mens is aldus voorzien van een controle-systeem dat dient om een balans te handhaven tussen nabijheidzoekend en exploratief gedrag. Deze balans stelt het kind in staat om de omgeving te verkennen, aanvankelijk in bekende en veilige situaties, of nabijheid en contact te zoeken in onbekende of onveilige situaties.
Als het (zeer jonge) kind ervaart dat de opvoeder ingaat op de fundamentele behoefte aan nabijheid, ontwikkelt het vanuit de eerste ervaringen in de relatie met de ouder[3] een gevoel van basisveiligheid. Dit wordt aangeduid met de term 'veilige

gehechtheid'. Een belangrijke notie is, dat in het geval van een veilige gehechtheid de balans tussen nabijheid zoeken en exploratie redelijk in evenwicht is.
Niet alle kinderen ervaren beschikbaarheid en toegankelijkheid in de omgang met hun opvoeders. Is de ouder niet bereid of in staat om voldoende responsief te reageren op de behoeften van het kind, dan ontwikkelt zich een onveilige gehechtheid.

Voor kinderen tussen 11 en 18 maanden is een gestandaardiseerde observatieprocedure ontwikkeld (Ainsworth, Blehar, Waters & Wall, 1978) waarmee de verschillende typen gehechtheid - veilig dan wel onveilig - onderscheiden kunnen worden. Een *veilige* gehechtheid ontwikkelt zich als de opvoeder sensitief en responsief is. Dit wil zeggen dat de signalen van het kind juist worden geïnterpreteerd en dat de ouder er snel en adequaat op reageert. Bij *onveilig of angstig* gehechte kinderen wordt een onderscheid gemaakt tussen de angstig-ambivalente en de angstig-vermijdende vorm (cf. Van IJzendoorn, 1988; Tavecchio e.a., 1991).
Als er sprake is van onvoorspelbare en inconsistente reacties van de opvoeder, ontwikkelt zich op grond van deze onberekenbare reacties een onveilig/ambivalent model van gehechtheid. Het onveilig/vermijdende model van gehechtheid ontwikkelt zich bij het kind als de reacties van de ouders afwijzend en consistent nonresponsief zijn.
Bowlby (1977) stelt dat vooral scheiding van en dreiging met scheiding door de opvoeder een uiterst negatieve invloed zal hebben op de kwaliteit van de gehechtheidsrelatie. Verder noemt hij in het opvoedingsgedrag met name de volgende factoren die deze relatie ernstig verstoren: fysieke en psychische ontoegankelijkheid van de opvoeder, zoals separatie en dreigen met separatie, afwijzing, herhaalde dreiging het kind liefde te onthouden (*love-withdrawal*), instabiele opvoedingsarrangementen, gekenmerkt door teveel en te kortdurende relaties met verschillende opvoeders en rolomkering ('parentificatie') waarbij het kind moet voldoen aan de ouderlijke behoefte aan zorg en liefde.
Elk van dit soort ervaringen kan ertoe leiden dat het kind in de angstige onzekerheid verkeert de zo belangrijke gehechtheidsfiguur te verliezen. Het onveilig gehechte kind zal zichzelf proberen te beschermen en er zullen, afhankelijk van het specifieke gedrag van de opvoeder, bepaalde patronen ontstaan.
De ervaringen binnen de (vroege) ouder-kindrelatie worden geïnternaliseerd en de kwaliteit en de eigenschappen van deze ervaringen staan model voor latere relaties binnen en buiten het gezin (Sroufe & Fleeson, 1986; Hartup, 1986).
De informatie die het kind binnen de ouder-kindrelatie verwerft - en selecteert - met betrekking tot al dan geen beschikbaarheid, betrouwbaarheid, liefde, aandacht en responsiviteit van de ouder, wordt georganiseerd in een zogenaamd intern werkmodel. Door middel van het begrip 'intern werkmodel van gehechtheid' kunnen

verbanden tussen de kwaliteit van gehechtheidservaringen in de jeugd en de kwaliteit van latere relaties worden gelegd.

3. De organisatie van gehechtheid: interne werkmodellen

Het intern werkmodel van gehechtheid wordt gedefinieerd als een reeks van bewuste en/of onbewuste regels voor de organisatie van informatie. Deze informatie heeft betrekking op de gehechtheid en op het meer of minder toegankelijk zijn van die informatie over gehechtheidsgerelateerde ervaringen, gevoelens en ideeën. Het is te beschouwen als een cognitief-affectief schema, ontleend aan ervaringen met eerdere relaties (Main, Kaplan & Cassidy, 1985; Bowlby, 1979; Crittenden & Ainsworth, 1989; Main e.a., 1985; Bretherton & Waters, 1985; Lambermon & Van IJzendoorn, 1991; Bakermans-Kranenburg e.a., 1992).

Op grond van de oorspronkelijke ervaringen met de eigen ouders vormt zich het werkmodel, waarin de informatie omtrent de verwachtingen van het kind ten aanzien van andere mensen en relaties is georganiseerd. Ook vormt het kind zich op grond van deze ervaringen een beeld van zichzelf, als iemand die 'de moeite waard' is, of niet, om voor gezorgd en van gehouden te worden (Bowlby, 1973, 1977; Ainsworth & Eichberg, 1991; Sroufe e.a.1984; Bartholomew, 1991; cf. Roorda & Tavecchio, 1992). De werkmodellen bieden aldus een leidraad en een basiskader voor latere transacties met de omgeving, in het bijzonder voor sociale relaties.

Interne werkmodellen vormen zich in de tijd, ze worden herzien of bijgesteld. Soms verandert de inhoud van de georganiseerde informatie op grond van de wijze waarop ervaringen binnen relaties verlopen en hoe deze worden gewaardeerd vanuit de voorhanden zijnde blauwdruk - i.c. het werkmodel (Sroufe, 1988). Hoewel Bowlby werkmodellen beschouwt als systemen die open blijven voor nieuwe informatie en voor verandering, gelooft hij tevens dat ze in toenemende mate *resistant to change* worden, voor een deel ook omdat ze opereren buiten het bewustzijnsniveau.

Voor de bestudering van gehechtheid in relatie met de persoonlijkheidsontwikkeling van de (jong)volwassene is het theoretisch construct 'intern werkmodel' een sleutelbegrip. In onderzoek naar de aard van het 'werkmodel van gehechtheid' wordt dit ook beschreven in termen van veilige en onveilige organisaties van gehechtheid.

4. Gehechtheidsstijlen op (jong)volwassen leeftijd

Hoewel gehechtheidsgedrag vooral in de vroege kindertijd manifest is, zijn gehechtheidsrelaties belangrijk gedurende alle ontwikkelingsfasen van het individu en zijn ze typerend voor menselijk gedrag gedurende de gehele levensloop (Levitt, 1991;

Hartup, 1986; Kotler & Omodel, 1988; Heard & Lake, 1986; Hazan & Shaver, 1987). De verschillen in persoonlijkheidsontwikkeling worden met de jaren steeds duidelijker en ontwikkelen zich langs een zekere lijn, die nauw samenhangt met verschillen in de kwaliteit van gehechtheidsrelaties (De Wuffel, 1986).
Voor bestudering van gehechtheid in relatie met de persoonlijkheidsontwikkeling is onderzoek gedaan naar de aard van het construct 'intern werkmodel van gehechtheid' (Main, Kaplan & Cassidy, 1985; Crittenden & Ainsworth, 1989), naar gehechtheid, zelfbeeld en het beeld van de ander (Crittenden, 1988, Kobak & Sceery 1988; Bartholomew, 1990, 1991; Brennan, Shaver & Tobey, 1991) en naar gehechtheid en affectregulatie (Sroufe, 1988; Campos & Barret, 1981; Kobak & Sceery, 1988).
De vermijding van intimiteit in relaties met anderen op latere leeftijd - ons inziens nauw verwant aan de eerder genoemde relationele onbekwaamheid van de thuisloze - is onder andere beschreven en onderzocht door Bartholomew (1990) en Bartholomew & Horowitz (1991).
Bartholomew relateert het zelfbeeld en het beeld van de ander aan prototypische gehechtheidsstijlen bij volwassenen. Figuur 1 laat vier combinaties zien. Cel 1 representeert veilige gehechtheid, die samenhangt met een positief beeld van zichzelf en van anderen. Cel II laat zien, dat een ambivalente, afhankelijke gehechtheidsstijl samenhangt met een negatief zelfbeeld en een positieve waardering van anderen. De cellen III en IV geven twee typen vermijdende gehechtheid weer.

Figuur 1. Model of adult attachment

MODEL OF SELF
(Dependence)

MODEL OF OTHER (Avoidance)	**Positive** (Low)	**Negative** (High)
Positive (Low)	CELL I **Secure** Comfortable with intimacy and autonomy	CELL II **Preoccupied** Preoccupied with relationships
Negative (High)	CELL IV **Dismissing** Dismissing of intimacy Counter-dependent	CELL III **Fearful** Fearful of intimacy Socially avoidant

Uit: Bartholomew & Horowitz (1991)

Binnen het onveilig-vermijdende werkmodel van gehechtheid worden twee vormen onderscheiden: de 'angstige' en de 'dismissing' stijl van vermijding. Angstige vermijding van anderen hangt samen met een gevoel zelf 'niets waard te zijn, ook niet iemand te zijn om van te houden'; anderen zijn onbetrouwbaar en afwijzend. Wanneer er sprake is van een angstige stijl van vermijding is er wel een bewuste wens tot sociaal contact, maar de angst voor afwijzing en het wantrouwen is zo groot dat intieme contacten worden vermeden. Deze gevoelens gaan gepaard met een toestand van angstige onzekerheid en verstoorde interpersoonlijke relaties. Ze worden gekenmerkt door een overgevoeligheid voor sociale bevestiging.
Bij de 'dismissing' stijl van vermijding is een onbewuste, complexere strategie zichtbaar, waarbij de gehechtheidsbehoeften afgeweerd en ontkend worden en het gehechtheidssysteem als het ware gedeactiveerd is (*detachment*). Het zelfbeeld wordt gekenmerkt door onkwetsbaarheid en onafhankelijkheid; anderen worden sterk afgewezen. In dit model van vermijdende gehechtheid worden relaties als onbelangrijk gepresenteerd en intieme contacten worden vermeden.
In beide vormen van onveilig-vermijdende gehechtheid worden sociale relaties, bindingen en intimiteit vermeden. Bij angstige vermijding neemt de persoon een passieve, introverte houding aan ten opzichte van de sociale omgeving; de persoon met een 'dismissing' stijl van vermijding neemt een vijandig-afwijzende en controlerende houding aan ten opzichte van anderen.
De tot dusver beschreven theoretische inzichten zijn uitgangspunt geweest voor de haalbaarheidsstudie onder zwervende jongeren ('potentieel thuislozen') in Amsterdam. De opzet, uitvoering en resultaten hiervan worden in de volgende paragrafen beschreven.

5. Het onderzoek

Het onderzoek is uitgevoerd in een samenwerkingsverband tussen de Rijksuniversiteit Leiden, Vakgroep Algemene Pedagogiek, de GG & GD, afdeling Sociale en Psychiatrische Epidemiologie, sector GGZ te Amsterdam en de Universiteit van Amsterdam, Vakgroep Kinder- en Jeugdpsychiatrie.

5.1. De procedure

Teneinde de vraag te beantwoorden of en in welke mate de onderzochte jongeren gedurende hun kinderjaren hebben blootgestaan aan affectieve verwaarlozing, is relevante informatie over achtergrondkenmerken verzameld en zijn de kwaliteit van de gehechtheidsrelatie en de ouderlijke opvoedingsstijl in een aantal variabelen geoperationaliseerd. Tevens is door vergelijking van de meetresultaten op deze variabelen nagegaan of en in hoeverre drie onderzoeksgroepen van elkaar verschillen.

Op grond van de hiervoor beschreven theoretische inzichten en de algemene probleemstelling is een centrale rol toebedeeld aan onderzoek naar de kwaliteit van de gehechtheidsrelatie als één van de verklarende factoren in de ontwikkeling van de relationele onbekwaamheid. Uitgaande van het intern werkmodel als theoretisch construct is de analyse gericht op de wijze van waarnemen van en reacties op bepaalde situaties, waarvan wordt aangenomen dat zij het intern werkmodel representeren.

De *kwaliteit van de gehechtheidsrelatie* is als volgt geoperationaliseerd:
1. De karakteristieke reacties en kwetsbaarheid voor stress bij scheidingssituaties, die (mede) een indicatie vormen voor de mate waarin de ouders als toegankelijk en bereikbaar zijn ervaren.
2. De (subjectief ervaren) ouderlijke zorg en protectie gedurende de eerste 16 levensjaren.
Relevante informatie over de *achtergrondkenmerken* van de respondenten is met behulp van de volgende gegevens verkregen:
» de gezinsgeschiedenis, met name gegevens over ouders, opvoedingssituatie, gezinssamenstelling en sociaal-economische status van het gezin;
» eventuele tehuiservaring;
» sociale contacten;
» woon/verblijfplaats, c.q. mobiliteit;
» opleiding/werkervaring.

5.2. Methode

5.2.1. Onderzoeksgroepen en dataverzameling

1. De doelgroep (n=30): een groep zwervende jongeren - potentieel thuislozen - te Amsterdam, met een minimale zwerfduur van drie maanden.
2. Een klinische controlegroep, bestaande uit cliënten van een psychiatrische adolescentenkliniek in de randstad (n=22).
3. Een zogenaamde normgroep, afkomstig uit de algemene populatie (n=42).
Voor alle groepen gold: autochtone mannen, leeftijd tussen 18 en 25 jaar.

De werving van de respondenten in de doelgroep vond plaats in drie instellingen voor thuislozenzorg voor jongeren in Amsterdam, met name een jongerenopvangcentrum/pension, een jongerenpassantenverblijf en een opvangcentrum van het streetcornerwerk. De klinische controlegroep werd samengesteld in samenwerking

met de medische staf van de betrokken adolescentenkliniek en respondenten voor de normgroep werden geworven in diverse cafés, snookercentra en in een centrum voor jeugd- en jongerenwerk. Voorafgaand aan het onderzoek werd schriftelijk *informed consent* verkregen van de respondenten.
Omdat het onderzoek werd uitgevoerd in het kader van een haalbaarheidsstudie, is niet gestreefd naar een aselecte steekproeftrekking.
De interviewers zijn vooraf getraind in het afnemen van de vragenlijsten.
De groep zwervende jongeren is geïnterviewd in de hulpverleningsinstelling waar zij zich op dat moment bevond of, bijvoorbeeld bij het streetcornerwork, in een nabijgelegen café. De jongeren uit de algemene populatie werden op een afgesproken tijd geïnterviewd in het gebouw van de Faculteit Sociale Wetenschappen te Leiden. De interviews met de klinische groep vonden plaats in de desbetreffende kliniek. De interviews duurden gemiddeld anderhalf uur.

5.2.2. De meetinstrumenten

1. Relevante informatie over de achtergrondkenmerken en verlies- en scheidingservaringen van de respondenten is verkregen via een uitgebreide vragenlijst, samengesteld op basis van vragenlijsten van De Bie & Dortmans (1990) en Korf & Hoogenhout (1989).
2. De kwaliteit van de gehechtheidsrelatie is op twee manieren gemeten, namelijk met behulp van de Separation Anxiety Test en het Parental Bonding Instrument. De eerste heeft betrekking op angst voor scheiding van gehechtheidsfiguren, de tweede handelt over de ouder-kind relatie.

A. De Separation Anxiety Test (SAT)

Bij de ontwikkeling van de Separation Anxiety Test (SAT) is Hansburg (1972) uitgegaan van de visie van Bowlby over de invloed die separatie van de ouders heeft op de ontwikkeling van het kind. Met name geldt dit voor de ontwikkeling van het werkmodel van (gehechtheids)relaties. Door middel van de test wordt een aantal reacties op scheidingssituaties gemeten en op grond van de scores wordt geconcludeerd tot een al dan niet veilig gehechtheidsmodel.
De test bestaat uit twaalf platen die elk een kind in een dagelijkse milde of ernstige scheidingssituatie voorstellen. Zes platen stellen zogenaamde milde scheidingssituaties voor - bijvoorbeeld het kind gaat naar school -, de zes andere platen geven ernstige scheidingssituaties weer - het kind is bij de begrafenis van zijn moeder. Bij iedere plaat behoren 17 antwoorden in de vorm van uitspraken, die een *gevoel* weergeven, waarbij de respondent 'al dan niet mee eens' kan aangeven. De 17 antwoorden worden steeds in een wisselende volgorde aangeboden. Ieder antwoord

behoort tot een specifieke reactie op een scheidingssituatie. Combinaties van de verschillende reacties vormen acht reactiepatronen of schalen (gehechtheid, individuatie, vijandigheid, angst, defensiviteit, preoccupatie met zelfwaardering, verlies van eigenwaarde en identiteitsverwarring). Op basis van combinaties van de schaalscores wordt een uitspraak gedaan over de kwaliteit van de gehechtheidsrelatie en over de afweermechanismen die eventueel een rol spelen.
De metingen op de SAT zijn gevalideerd door vergelijking van de testresultaten met klinisch-diagnostische gegevens in verschillende steekproeven. In een betrouwbaarheidsonderzoek van Black (1986) is een hoge interne consistentie (.86) gevonden voor het totaal van de schaalscores. De *split-half* betrouwbaarheid bleek ook bevredigend. Gezien het feit dat de afnameduur van de totale onderzoeksbatterij aan een bepaalde limiet was gebonden, is op grond van Black's bevindingen besloten de helft van de platen aan te bieden. Hierbij is de door Black gemaakte en getoetste verdeling aangehouden.

B. Het Parental Bonding Instrument (PBI)

Theoretisch wordt de ouderlijke bijdrage binnen de ouder-kindrelatie opgevat als een van de belangrijkste bijdragen aan de ontwikkeling van de kwaliteit van de gehechtheid.
De PBI (Parker, Tubling & Brown, 1979) is een vragenlijst (25 items), waarmee de relatie met de ouders, zoals deze door de respondent tot zijn 16e jaar is ervaren, wordt gekarakteriseerd. De ouderlijke bijdrage aan de ouder-kindrelatie wordt onderscheiden naar twee bipolaire dimensies: zorg versus onverschilligheid en (over)protectie versus bevorderen van autonomie. Combinaties van de zorg en (over)protectiedimensies leveren een indeling op in vier opvoedingsstijlen, namelijk *optimal parenting* (veel zorg, weinig (over)protectie), *affectionate constraint* (veel zorg, veel (over)protectie), *neglectful parenting* (weinig zorg, weinig (over)protectie) en ten slotte *affectionless control* (weinig zorg, hoge (over)protectie) (zie Tavecchio e.a., 1991; Kolk, 1989).
De PBI is mede gekozen vanwege de positieve validiteitsgegevens (cf. Arrindell, Hanewald & Kolk, 1989; Richman & Flaherty, 1986). Ondanks de methodologische problemen die samenhangen met retrospectieve dataverzameling, blijkt uit testhertest en *split-half* gegevens dat de PBI in voldoende mate betrouwbaar is. In dit onderzoek is een voor Nederland bewerkte versie van de PBI gebruikt (Arrindell, Hanewald & Kolk, 1989; Wouters, 1990).

6. Resultaten

Wat betreft de achtergrondkenmerken - de geschiedenis van de jon-

geren - wordt een selectie gemaakt van gegevens die, volgens het theoretische uitgangspunt, min of meer samenhangen met de kwaliteit van de gehechtheidsrelatie.

CONTACT MET DE OUDERS

Uit de gegevens in Tabel 1 blijkt, dat 52% van de thuisloze jongeren het contact met *de vader* als redelijk tot goed kwalificeert. Voor de klinische en de normgroep zijn deze percentages respectievelijk 82% en 66%. Van de thuisloze jongeren zegt 48% dat het contact slecht is of geheel verbroken. Voor de andere groepen is dit respectievelijk 13.6% en 21.4%.

Tabel 1. Contact met vader

contact met vader	thuislozen		klin. groep		normgroep	
	abs.	%	abs.	%	abs.	%
n.v.t.	0	0	1	4.5	5	11.9
slecht	6	24	3	13.6	5	11.9
redelijk	8	32	15	68.2	20	47.6
goed	5	20	3	13.6	8	19
geen	6	24	0	0	4	9.5
n =	25	100%	22	100%	42	100%

Tabel 2 laat zien, dat 45% van de groep thuislozen het contact met *de moeder* als redelijk tot goed heeft ervaren, tegenover respectievelijk 91% en 88% van de respondenten uit de klinische en de normgroep.

Geen of slecht contact met de moeder heeft 48% van de thuislozen, tegenover respectievelijk slechts 9% en 12% van de personen uit de andere groepen.

Tabel 2. Contact met moeder

contact met moeder	thuislozen		klin. groep		normgroep	
	abs.	%	abs.	%	abs.	%
n.v.t.	2	6.9	0	0	0	0
slecht	7	24.1	2	9.1	3	7.1
redelijk	5	17.2	13	59.1	23	54.8
goed	8	27.6	7	31.8	14	33.3
geen	7	24.1	0	0	2	4.8
n =	29	100%	22	100%	42	100%

Verlies- en scheidingservaringen

Tabel 3 biedt een overzicht van de scheidings- en verlieservaringen binnen de drie groepen. Allereerst valt op dat àlle thuislozen - ook op heel jonge leeftijd - scheidingservaringen hebben meegemaakt. Dit in tegenstelling tot de beide andere groepen met percentages van respectievelijk 36.4 en 21.4. Op deze gegevens kan nog de volgende toelichting worden gegeven.

Naast het feit dat scheidingservaringen bij de zwervende jongeren veel frequenter zijn voorgekomen, blijkt tevens dat deze ervaringen bij hen veel ernstiger zijn. 'Ernstig' betekent in dit geval dat het kind beide gehechtheidsfiguren verloor en/of dat de eerste scheidingservaring het beginpunt vormde van een hele reeks. Zó bezien hebben 24 (80%) van de 30 thuislozen ernstige scheidingservaringen meegemaakt, tegenover drie (13.6%) van de klinische groep en twee (4.8%) van de normgroep. Daarnaast bleek dat 18 personen uit de groep thuislozen ook een tehuiservaring hadden (60%). Alleen in de normgroep hadden de twee personen met een ernstige scheidingservaring ook een tehuiservaring.

Tabel 3. Leeftijd eerste scheidingservaring

leeftijd	thuislozen n = 30		klin. groep n = 22		normgroep n = 42	
	abs.	%	abs.	%	abs.	%
0 - 5 jr	8	26.7	3	13.6	0	0
5 - 10 jr	5	16.7	1	4.5	3	7.1
10 - 15 jr	12	40	3	13.6	5	11.9
15 - 18 jr	5	16.7	1	4.5	1	2.4
totaal	30	100%	8	36.4%	9	21.4%

Sociaal netwerk

Ook over het sociale netwerk zijn enkele gegevens verkregen. Het merendeel van de thuislozen blijkt alleenstaand te zijn. Het onderscheid met beide andere groepen ligt voornamelijk in het feit dat in deze groepen veel jongeren nog thuis wonen (normgroep: 42.9%; klinische groep: 72.7%).

Met betrekking tot het aantal vrienden en de frequentie van de contacten zegt 20% van de thuislozen geen enkele vriend te hebben. Dit staat tegenover respectievelijk 9% en 5% van de klinische en de normgroep.

Voorkomende problemen bespreken thuislozen in 46% van de gevallen met relaties, familie of vrienden, voor de klinische en normgroep zijn deze percentages respectievelijk 72 en 89. De thuislozen wenden zich in 33% van de gevallen tot de professionele hulpverlening, voor de jongeren uit de klinische groep is dit percentage 17, voor de normgroep 3.

De kwaliteit van de gehechtheidsrelatie

Kwetsbaarheid voor scheidingservaringen

De jongeren worden in de SAT geconfronteerd met dagelijkse (milde) en ernstige scheidingssituaties. Tabel 4 (p.27) bevat de reacties op deze dagelijkse en ernstige scheidingssituaties, weergegeven als de score op acht schalen.
Bij dagelijkse scheidingen vertonen thuislozen significant *meer vijandigheid* dan de overige groepen. De klinische groep vertoont extreem veel individuatiereacties en wordt meer in beslag genomen door problemen op het gebied van zelfwaardering.
Bij de ernstige scheidingen neemt het aantal gehechtheidsreacties toe (zoals verwacht), maar significant minder bij de thuislozen dan bij de andere groepen. Het aantal vijandige reacties is bij de thuisloze groep ook in dit geval duidelijk hoger en is bijna gelijk aan het aantal gehechtheidsreacties.

Tabel 4. Reacties op scheidingen

reacties op scheidingen	thuislozen n = 30		klin. groep n = 22		normgroep n = 42					
	mean	sd.	mean	sd.	mean	sd.	F	p	K.W.*	p
dagelijkse scheidingen										
gehechtheid	6.64	4.77	4.79	3.79	5.49	3.99	1.17	ns		
individuatie	11.5	6.96	20.9	8.54	11.9	6.63	11.33	.000		
vijandigheid	3.28	3.82	0.86	2.19	1.87	3.06			6.62	.04
angst	10.1	5.09	5.66	3.65	10.1	4.28	7.1	.001		
defensiviteit	6.66	6.48	5.17	2.99	5.08	4.62	.93	ns		
preoccupatie met										
zelfwaardering	4.93	3.61	7.75	2.76	5.4	3.97	3.49	.035		
verlies eigenwaarde	2.27	3.37	1.29	1.88	1.28	2.06	1.5	ns		
identiteitsverwarring	1.81	2.37	1.81	2.35	2.21	2.62	.29	ns		
ernstige scheidingen										
gehechtheid	14.6	6.52	17.7	8.03	18.0	4.77			7.04	.03
individuatie	6.33	5.07	11.5	5.88	7.83	6.03	4.56	.01		
vijandigheid	14.0	6.36	8.45	3.35	9.46	3.83			16.2	.000
angst	9.02	5.53	7.27	4.09	10.4	4.6	2.76	ns		
defensiviteit	8.69	5.99	8.48	5.28	10.3	4.95	1.15	ns		
preoccupatie met										
zelfwaardering	2.44	2.76	4.72	4.13	3.24	2.85	2.93	.06		
verlies eigenwaarde	8.35	5.92	8.46	4.1	7.9	3.71	.13	ns		
identiteitsverwarring	5.29	4.08	5.04	3.57	5.33	2.94	.04	ns		

* In het geval dat de varianties tussen de groepen te zeer verschilden werd de toets van Kruskal-Wallis (K.W.) uitgevoerd.

In Tabel 5 staan gegevens van de PBI, die informatie geven over de (waargenomen) mate van zorg en (over)protectie die iemand in de relatie met zijn ouders heeft ervaren. De gemiddelden laten duidelijk zien dat de thuislozen, in vergelijking met de andere groepen, enerzijds veel minder zorg en anderzijds veel meer (over)protectie (sterke controle) hebben ondervonden. Dit geldt ten aanzien van beide ouders.

Tabel 5. Ervaren zorg en overprotectie

	thuislozen		klin. groep		normgroep				
	mean	sd.	mean	sd.	mean	sd.	F-ratio	p	n
VADERS									
ondersteuning	15.3	8.9	24.5	7.7	22.9	7.2	10.48	.0001	91
overprotectie	19.3	8.8	9.45	6.5	10.4	5.9	16.51	.0000	91
MOEDERS									
ondersteuning	21.6	11.5	28.7	4.9	27.6	6.1	6.23	.003	91
overprotectie	15.2	8.7	10.9	7.3	11.5	8.4	2.1	.13 (ns)	87

Combinaties van de zorg- en (over)protectiedimensies leveren een indeling op in vier opvoedingsstijlen, namelijk *optimal parenting, affectionate constraint, neglectful parenting* en *affectionless control* (zie paragraaf 5.2.2). De laatste drie stijlen kunnen worden getypeerd als suboptimaal ouderschap (*poor parenting*). Scores die niet in één van de vier voorgaande stijlen waren onder te brengen, zijn opgenomen in een restcategorie. Het betreft scores die zich dicht in de buurt van de gemiddelde score op de zorg- en protectiedimensies bevinden (cf. Parker c.s., 1979, pp. 4 en 8).

Tabel 6 verschaft informatie over deze opvoedingsstijlen, gebaseerd op de PBI-scores. Bij thuislozen is veel vaker sprake van *affectionless control* (weinig zorg, hoge protectie/strikte controle) dan bij respondenten in de andere groepen. Dit resultaat geldt ten aanzien van beide ouders, maar sterker naar de vaders. In overeenstemming hiermee wordt de thuislozen-groep tevens gekenmerkt door een laag percentage *optimal parenting* (veel zorg, weinig (over)protectie/ruimte voor autonomie). Ook in dit geval is de score ongunstiger ten aanzien van de vaders.

Bekijkt men de gegevens van beide ouders gezamenlijk (tabel 6 onderaan), dan blijkt dat de door de thuislozen ervaren opvoedingsstijl in feite voor 25% bestaat uit *affectionless control* (tegenover slechts 2.3% en 5.9% voor de andere groepen). Iets

meer dan 20% van de thuislozen geeft aan dat er sprake is van optimaal ouderschap; in de andere groepen is dit ongeveer 50%.

Tabell 6. Opvoedingsstijl van vaders, moeders en beide ouders tezamen

Opvoedingsstijl	thuislozen n = 30		klin. groep n = 22		normgroep n = 42	
	abs.	%	abs.	%	abs.	%
VADERS						
1. optimal parenting	3	10	10	45.5	17	40.5
2. affectionate constraint	2	6.7	0	0	0	0
3. neglectful parenting	2	6.7	0	0	3	7.1
4. affectionless control	9	30	0	0	2	4.8
5. 'restcategorie'	14	46.7	12	54.5	20	47.6
MOEDERS						
1. optimal parenting	10	33.3	12	54.5	24	57.1
2. affectionate constraint	2	6.7	1	4.5	0	0
3. neglectful parenting	2	6.7	0	0	0	0
4. affectionless control	6	20	1	4.5	3	7.1
5. 'restcategorie'	10	33.3	8	36.4	15	35.7
	abs.	%	abs.	%	abs.	%
OUDERS*						
1. optimal parenting	13	21.7	22	50	41	48.8
2. affectionate constraint	4	6.7	1	2.3	0	0
3. neglectful parenting	4	6.7	0	0	3	3.6
4. affectionless control	15	25	1	2.3	5	5.9
5. 'restcategorie'	24	40	20	45.4	35	41.7
* TOTAAL	60		44		84	

In Tabel 7 is de kwaliteit van de opvoedingsstijl weergegeven in termen van *good enough* (Winnicott, 1975) versus *poor*, eerst voor vaders en moeders afzonderlijk en ten slotte voor beide ouders gezamenlijk.

Tabel 7. Kwaliteit opvoedingsstijl

GOOD ENOUGH/ POOR	thuislozen		klin. groep		normgroep		tot.	X^2 incl. klin. gr.	p
	abs.	%	abs.	%	abs.	%			
VADERS									
'good enough'	17	56	22	100	37	88	76	17.97	.0001
'poor'	13	43	0	0	5	11.9	18		
n =	30	100%	22	100%	42	100%	94		
MOEDERS									
'good enough'	20	66	20	90	39	92.8	79	9.96	.007
'poor'	10	33	2	9	3	7.1	15		
n =	30	100%	22	100%	42	100%	94		
OUDERS*									
'good enough'	12	40	20	90	34	80.9	66	19.92	.0000
'poor'	18	60	2	9	8	19.0	28		
n =	30	100%	22	100%	42	100%	94		

* Voor de categorie 'ouders' geldt, dat bij 'good enough' ouderschap deze kwalificatie geldt voor beide ouders; van 'poor' ouderschap is sprake indien ten minste één van beide ouders in deze categorie is geclassificeerd.

Op grond van het feit dat de scores in de restcategorie zich bewegen rond het gemiddelde op zorg en protectie, hebben wij deze categorie samengevoegd met *optimal parenting* en deze scores tezamen getypeerd als een *good enough* opvoedingsstijl. Toetsing met behulp van chi-kwadraat laat zien dat het aantal gezinnen met een suboptimaal (*poor*) opvoedingsklimaat bij de thuisloze jongeren significant groter is dan bij de jongeren in beide andere groepen. Dit geldt tevens voor de resultaten van vaders en moeders afzonderlijk.

7. Discussie

In dit onderzoek staat de veronderstelling centraal dat het vermogen tot het aangaan en onderhouden van affectieve relaties met anderen

gedurende de gehele levensloop samenhangt met de eerste, vroegkinderlijke gehechtheidsrelatie. Verondersteld wordt, dat deze latere relaties door dezelfde processen worden beïnvloed die een rol spelen bij de totstandkoming van de vroege gehechtheidsrelatie en dat ze een overeenkomstige functie vervullen (Levitt, 1991). Voor de kwaliteit van de vroege gehechtheidsrelatie is de wijze waarop de ouders omgaan met hun kind van cruciaal belang. Bowlby (1977) zegt hierover:

> 'In these roles (d.w.z. van de ouders) performance of parents varies along several parameters of which perhaps the most important - because it pervades all relations - is the extent to which parents recognize and respect a child's desire for a secure base and his need of it, and shape their behaviour accordingly' (p. 207).

De thuisloze jongeren in dit onderzoek vallen op doordat het beeld dat zij van hun ouders hebben weinig zorgend en ondersteunend lijkt te zijn. Vooral de vaders worden gezien als liefdeloos en sterk controlerend. Naast een dergelijk opvoedingsklimaat vormen de scheidings- en verlieservaringen die de jeugd van de thuisloze jongeren zozeer kenmerken, een extra belastende factor.
Uit het onderzoek blijkt dat deze jonge mensen (vroeg) in hun jeugd, veel meer dan gemiddeld, gescheiden zijn van in ieder geval één van hun ouders, vaak gevolgd door scheidingen van de overblijvende ouder, wisseling(en) van opvoedingssituatie en plaatsing in tehuizen.
Deze scheidingen (feitelijk dan wel emotioneel) van gehechtheidsfiguren, zijn vooral ernstige risicofactoren in de ontwikkeling als zij worden ervaren door een kind dat geen veilige gehechtheidsrelatie heeft kunnen opbouwen.
Met behulp van de Separation Anxiety Test hebben wij getracht inzicht te verkrijgen in de ontwikkeling van gehechtheid. Ofschoon niet significant, scoort de groep jonge thuislozen op de balans tussen gehechtheid en individuatie meer in de richting van onveilige gehechtheid dan beide andere groepen (zie Tavecchio e.a., 1991, pp.50-51).

Een ander opvallend resultaat uit de SAT is, dat de thuisloze jongeren op scheidingssituaties reageren met een (significant) sterkere mate van vijandigheid.
Vijandigheid wordt beschouwd als een afweermechanisme tegen gehechtheidsbehoeften die in de ervaring van het individu geassocieerd zijn (geweest) met afwijzing en verwerping (Bowlby, 1977; Main & Stadtmann, 1981; Sroufe, 1984; Cassidy & Kobak, 1988; Kobak & Sceery, 1988).
Een zekere mate van boosheid en vijandigheid bij het ervaren van scheiding of ver-

lies kan worden opgevat als een 'normale' reactie. Overheerst echter de vijandigheid, dan is er sprake van een 'onveilig werkmodel van gehechtheid'. In dat geval gaan ernstige scheidingen of angst voor dreigende scheidingen onder meer gepaard met sterk vijandige gevoelens, die zijn te beschouwen als pogingen met het verdriet om te gaan (Hansburg, 1980). Ernstige psychische verwaarlozing, afwijzing en niet-beschikbaarheid van de opvoeders kan leiden tot 'defensieve uitsluiting van het gehechtheidssysteem' (cf. Bowlby, 1973; zie ook Kolk, 1989) en in verplaatsing van de vijandige gevoelens naar anderen. Op grond van dit werkmodel toont het individu meer vijandigheid in relaties met anderen, waarbij deze anderen als niet-ondersteunend worden ervaren. Bowlby (1977, p. 208) verwijst in dit verband naar de door Parkes (1973) gebruikte term *compulsive self-reliance*: een dwangmatige vorm van alléén op jezelf vertrouwen. Dit lijkt bevestigd te worden door het op de SAT gevonden resultaat: bij ernstige scheidingssituaties is de behoefte aan nabijheid en contact even groot als de angst ervoor. Immers, bij het jonge kind kan de expressie van vijandigheid de gehechtheidsrelatie bedreigen - vandaar dat deze vijandige gevoelens als het ware verplaatst worden naar andere relaties.

Op grond van het bovenstaande formuleren wij als (voorlopige) *hypothese*, dat er bij een deel van de thuisloze jongeren sprake zou kunnen zijn van de eerder beschreven *dismissing* vorm van een angstig vermijdend werkmodel van gehechtheid.
Nader onderzoek zal moeten uitwijzen of deze hypothese gerechtvaardigd is en of de gevonden resultaten gerepliceerd kunnen worden bij een herhaling van het onderzoek bij grotere steekproeven. Daarnaast is het van belang om na te gaan of de resultaten gegeneraliseerd kunnen worden naar de populatie oudere thuislozen.
Wij besluiten dit hoofdstuk met het formuleren van mogelijke implicaties van deze onderzoeksresultaten voor de hulpverlening in de thuislozenzorg.

8. Mogelijke implicaties voor de hulpverlening

In het voorgaande hebben wij laten zien welke processen ten grondslag kunnen liggen aan het onvermogen persoonlijke relaties met anderen aan te gaan, hetgeen er toe kan leiden dat deze uiteindelijk zelfs geheel worden vermeden. Inzichten in de ontwikkeling van deze mechanismen kunnen belangrijk zijn voor de hulpverlening aan zwervende - potentieel thuisloze - jongeren. Wij zullen een aantal indicatoren geven van problemen die samengaan met een gestoorde gehechtheidsontwikkeling - in het bijzonder vermijdende gehechtheid - ontleend aan Belsky & Nezworski (1988), met name aan Cassidy & Kobak (1988).

Gevoelens van verdriet en kwetsbaarheid worden geminimaliseerd, ook bij het presenteren van en communiceren over problemen. Dit beperkt de mogelijkheden van de persoon om zich in vertrouwen over te geven aan ondersteuning door de hulpverlener.
De 'verplaatste' vijandigheid waarvan soms sprake is, is niet altijd manifest in openlijke conflicten, maar wel zichtbaar in passief-agressief of antisociaal gedrag. Dergelijk gedrag vormt een bron van irritatie voor opvoeders en hulpverleners en rechtvaardigt hun woede en afwijzing.
Vermijdende defensiemechanismen hebben een *adaptieve functie*: ze vinden hun oorsprong in strategieën die ontstaan zijn om bedreigde relaties in stand te houden. Het is belangrijk dat de hulpverlening inzicht heeft in de werking en betekenis van deze mechanismen.

Vermijding als strategie kan beschouwd worden als een risicofactor. Vooral tijdens stress of in overgangssituaties kan het onvermogen van de vermijdende persoon om steun en troost van anderen te zoeken of te krijgen (of zijn onvermogen om emotionele ervaringen uit te wisselen) symptomatisch gedrag tot gevolg hebben.
Er is enig bewijsmateriaal dat vermijdende personen zich op een vijandige, zelfs antisociale manier neigen te gedragen en gekenmerkt worden door een gebrek aan empathisch vermogen.
Moeilijkheden in de emotionele communicatie en onbekwaamheid in het ontwikkelen en handhaven van adequate contacten met anderen kunnen bij vermijdende personen bijdragen aan het ontstaan van antisociale problemen.

Waar kan de hulpverlening verder op letten

» Het verdient aanbeveling aandacht te besteden aan *nonverbale dimensies van de interactie*, met name aan de expressie van steun en affectie, aan de mate van openlijke en bedekte boosheid en aan de reacties van anderen op uitingen van verdriet bij de jongere.

» Het is belangrijk dat de hulpverlener in individuele gesprekken bijzondere sensitiviteit en responsiviteit toont ten aanzien van verborgen of niet onderkende aspecten van de affectieve ervaringen van de jongere. Hierdoor zou mogelijk het vermogen om emoties te onderkennen én erover te praten vergroot worden.

» Als de hulpverlener in staat is een *veilige* omgeving te creëren, waarin erkenning én uiting van negatieve emoties niet leiden tot verwerping en afwijzing,

dan zal mogelijk het gevoel van bedreiging dat vermijdende personen associëren met het openlijk uiten van emoties, gereduceerd worden.

» Wanneer het de hulpverlener lukt om te fungeren als 'veilige basis', dan bestaat van hieruit de mogelijkheid dat de persoon inzicht krijgt in de oorsprong van de 'gevaarlijke' emoties en kan van daaruit gewerkt worden naar levensvatbare alternatieven voor onbevredigende interacties en relaties.

Literatuur

Ainsworth, M.D.S., & Eichberg, C. (1991). Effects on infant-mother attachment of mothers' unresolved loss of an attachment figure, or other traumatic experience. In: C.M. Parkes, J. Stevenson-Hinde & P. Marris (Eds.), *Attachment across the life cycle* (pp. 160-187). London/New York: Tavistock/Routledge.

Ainsworth, M.D.S., Blehar, M., Waters, E., & Wall, S. (1978). *Patterns of attachment: A psychological study of the Strange Situation*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum.

Arrindell, W.A., Hanewald, G.J.F.P., & Kolk, A.M.M. (1989). Cross national constancy of dimensions of parental rearing style: The Dutch version of the Parental Bonding Instrument (PBI). *Personality and Individual Differences* (in press).

Bakermans-Kranenburg, M.J., Van IJzendoorn, M.H., & Zwart-Woudstra, H.A. (1992). Intergenerationele overdracht van gehechtheidsrelaties; het Gehechtheidsbiografisch Interview. In: J.J. Hox, J.J.F. ter Laak & B.F. van der Meulen (red.), *Beïnvloeding van de ontwikkeling door opvoeding?* Empirisch Gezinsonderzoek II. Groningen: Stichting Kinderstudies.

Bartholomew, K. & Horowitz, L.M. (1991). Attachment styles among young adults: A test of a four-category model. *Journal of Personality and Social Psychology, 61*, 226-244.

Bartholomew, K. (1990). Avoidance of intimacy: An attachment perspective. *Journal of Social and Personal Relationships, 7*, 147-178.

Belsky, J., & Nezworski, T. (Eds.) (1988). *Clinical Implications of Attachment* (pp. 3-17). Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum.

Bie, H. de, & Dortmans, H. (1990). *Thuisloze jongeren*. Nijmegen: Instituut voor Sociale Geneeskunde.

Black, H.N. (1986). The reliability of the Separation Anxiety Test. In: H.G. Hansburg (Ed.), *Research on separation anxiety* (pp. 183-209). Malabar, Florida: Krieger Publ. Co.

Bowlby, J. (1969). *Attachment and loss. Vol. I. Attachment*. London: Pelican Books.

Bowlby, J. (1973). *Attachment and loss. Vol. II. Separation: Anxiety and anger*. London: Pelican Books.

Bowlby, J. (1980). *Attachment and loss. Vol III. Loss, sadness and depression*. London: Pelican Books.

Bowlby, J. (1977). The making and breaking of affectional bonds. I. Aetiology and psychopathology in the light of attachment theory. *British Journal of Psychiatry*, 130, 201-210.

Brennan, K.A., Shaver, Ph. R., & Tobey, A.E. (1991). Attachment styles, gender and parental problem drinking. *Journal of Social and Personal Relationships*, 8, 451-466.

Bretherton, I., & Waters, E. (Eds.) (1985). Growing points of attachment. Theory and Research. Monographs of the Society for research in child development. Vol. 50 (Serial no. 209, nr. 1-2). Chicago Press.

Campos, J.J., & Barrett, K.C. (1984). Toward a new understanding of emotions and their development. In: C.I. Izard, J. Kagan & R.B. Zajonc (Eds.), *Emotions, cognition and behavior* (pp. 229-263). Cambridge: Cambridge University Press.

Cassidy, J., & Kobak, R.R. (1988). Avoidance and its relation to other defensive processes. In: J. Belsky & T. Nezworski (Eds.), *Clinical implications of attachment* (pp. 300-323). Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum.

Crittenden, P.M. (1988). Family and dyadic patterns of functioning in maltreating families. In: K. Browne, C. Davies, & P. Stratton (Eds.), *Early prediction and prevention of child abuse* (pp. 161-192). Chichester: Wiley & Sons.

Crittenden, P.M., & Ainsworth, M.D.S. (1989). Child maltreatment and attachment theory. In: D. Cicchetti & V. Carlson (Eds.), *Child maltreatment. Theory and research on the causes and consequences of child abuse and neglect* (pp. 432-463). Cambridge: Cambridge University Press.

Gaemers, J., & Hoogendam. P. (1990). De straat als laatste toevluchtsoord. *Tijdschrift voor Jeugdhulpverlening en Jeugdwerk*, 3-10.

Haider, W. (1982). *Die depressive Persönlichkeit des nichtesshaften Mannes*. Dissertatie, Frankfurt am Main.

Hansburg, H.G. (1980) *Adolescent separation anxiety: A method for the study of adolescent separation problems*. Huntington, NY: New York: Robert E. Krieger Publishing Company.

Hartup, W.W. (1989). On relationships. In: W.W. Hartup & Z. Rubin (Eds.), *Relationships and development*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum.

Hazan, C., & Shaver, P. (1987). Romantic love conceptualized as an attachment process. *Journal of Personality and Social Psychology*, 12, 511-524.

Heard, D.H., & Lake, B. (1986) The attachment dynamic in adult life. *British Journal of Psychiatry*, 149, 430-438.

Heydendael, P.H.J.M. (1987). *Territoria. Denkbeelden over thuisloosheid*. Inaugurale rede. KU Nijmegen.

Horst, R. (1962). *Thuislozen*. Dissertatie Amsterdam.

IJzendoorn, M.H. van (1988). De ontwikkeling van gehechtheid: Determinanten en effecten. In: W. Koops & J.J. van der Werff (red.), *Overzicht van de ontwikkelingspsychologie*. Deel III. Groningen: Wolters-Noordhoff.

Kobak, R.R., & Sceery, A. (1988). Attachment in late adolescence: Working models, affect regulation and representations of self and others. *Child Development*, 59, 135-146.

Kolk, A. (1989). *Ontwikkelingsantecedenten van psychisch dysfunctioneren, in het bijzonder de fobie*. Dissertatie Amsterdam.

Korf, D., & Hoogenhout, H. (1989). *Thuis op straat. Een verkennend onderzoek naar zwerfjongeren in de binnenstad van Amsterdam*. Amsterdam: Platform GGZ.

Kotler, T. & Omodel, M. (1988). Attachment and emotional health: A life span approach. *Human Relations*, 8, 619-640.

Lambermon, M.W.E., & Van IJzendoorn, M.H. (1991). Over de appel en de boom: Intergenerationele overdracht bij verwaarlozing en mishandeling in gehechtheidstheoretisch perspectief. *Nederlands Tijdschrift voor Opvoeding, Vorming en Onderwijs*, 7, 66-82.

Levitt, M. (1991). Attachment and close relationships: A life-span perspective. In: J.J. Gewirtz & W.M. Kurtines (Eds.), *Intersections with attachment* (pp. 183-205). Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum.

Main, M., & Stadtman, J. (1981). Infant response to rejection of physical contact by the mother: Aggression, avoidance and conflict. *Journal of the American Academy of Child Psychiatry*, 20, 292-307.

Main, M., Kaplan, N., & Cassidy, J. (1985). Security in infancy, childhood and adulthood: A move to the level of representation. In: I. Bretherton & E. Waters (Eds.), *Growing points of attachment theory and research. Monographs of the Society for Research in Child Development*, 50, (1-2, Serial No. 209)

Mullink, J.A.M. (1963). *Thuisloze mannen*. Dissertatie, KU Nijmegen.

Nuy, M.H.R. (1990). *Een slecht geïnspireerd bestaan. Deel 1. Noodlottige passies*. De geschiedenis van een persoonlijke ontwikkeling. Grave: Alfa.

Parker, G., Tubling, H., & Brown, L.B. (1979). A parental bonding instrument. *British Journal of Psychology*, 52, 1-10.

Ploeg, J.D. van der, Gaemers, J., & Hoogendam, P.H. (1991). *Zwervende jongeren*. Leiden: DSWO Press.

Roorda, J.G.M.H., & Tavecchio, L.W.C. (1992). Gehechtheid en thuisloosheid. *Passage, Tijdschrift voor maatschappelijke opvang*, 1, 16-20.

Shaver, Ph.R., & Hazan, C. (1988). A biased overview of the study of love. *Journal of Social and Personal Relationships*, 5, 473-501.

Sroufe, L.A., & Fleeson, J. (1986). Attachment and the construction of relationships. In: W.W. Hartup & Z. Rubin (Eds.), *Relationships and development* (pp. 51-71). Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum.

Sroufe, L.A. (1988). The role of infant-caregiver attachment in development. In: J. Belsky & T. Nezworski (Eds.), *Clinical implications of attachment* (pp. 18-38). Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum.

Tavecchio, L.W.C., Dijkstra, F.E.M., Oomen-van de Kerkhof, H.W.J.M., Roorda-Honée, J.G.M.H., Thomeer-Bouwens, M.A.E., & Wouters, L. (1991). *Affectieve verwaarlozing en thuisloosheid. Een haalbaarheidsstudie vanuit het perspectief van de gehechtheidstheorie*. Rijksuniversiteit Leiden: Vakgroep Algemene Pedagogiek.

Winnicott, D.W. (1975). *Through paediatrics to psychoanalysis*. New York: Basic Books.

Wuffel, F. de (1986). *Attachment beyond childhood*. Proefschrift, Katholieke Universiteit Nijmegen.

Noten

1) Deze studie is in 1991 aan de RUL uitgevoerd in opdracht van de 'Kessler-stichting' te Den Haag. Het onderzoek vond plaats in een samenwerkingsverband tussen de Rijksuniversiteit Leiden, de GG & GD te Amsterdam en de Universiteit van Amsterdam.
2) Zie de verklarende woordenlijst achterin.
3) In de tekst van dit hoofdstuk wordt met 'ouder' de primaire verzorger en opvoeder van het kind bedoeld.

- 3 -

THUISLOZEN EN DE BELEVING VAN HUN RELATIES

PAUL HEYDENDAEL

'Social and intellectual activity is, after all, a rehearsal or recital, yet most socio-psychologists mistakenly treat it as if it were amnesic' (Moscovici, 1984)

1. Inleiding

De titel van dit hoofdstuk klinkt tegenstrijdig. Immers, thuislozen hebben 'per definitie' (cf. LSTO, 1986[1]) geen relaties van enige betekenis. Hun beleving daarvan is daardoor op het eerste gezicht een overbodige toevoeging. De alledaagse werkelijkheid van de meeste thuislozen is er inderdaad een van gemis aan bindingen, zonder leef- en werkmilieu (Mullink, 1963). Maar datgene wat er niet is, kan wel bestaan in een andere dimensie, namelijk in die van de gedachte of bedachte werkelijkheid, de 'sociale representaties' (d'Houtaud, 1981), de beelden, de *constructs* (Kelly, 1955, van Blijswijk, 1969; Heydendael in: Nuy, red., 1988). Dat thuislozen overigens wel met anderen omgaan, staat buiten discussie, hoewel deze omgang meestal een vragend of afhankelijk karakter heeft (Hulshof, 1969; Binnendijk, 1972; Boekhorst-de Grip, 1976; van Knippenberg, 1978; Heydendael en Nuy, 1981; Heydendael en Nuy, 1991, 1992).

De beleving van virtuele relaties is slechts summier onderzocht. De eerder genoemde onderzoekers hebben vooral in de jaren zeventig dit onderwerp door middel van sociaal-psychologische theorieën benaderd. Veel later, pas tegen het eind van de jaren tachtig, is het thema van de relaties teruggekomen, maar meestal als sociaal-wetenschappelijk onderdeel van epidemiologisch onderzoek naar het vóórkomen van thuisloosheid en soorten of categorieën van thuislozen (cf. Heydendael e.a., 1989-1990; Heydendael, A. e.a., 1990; van Waveren e.a., 1990; Spijker e.a., 1991; van Limbeek e.a., 1991; De Bie en Dortmans, 1991). In deze onderdelen van onderzoek is dan gevraagd naar de subjectieve kanten van contacten, in de regel als een sub-vraag naar de werkelijkheid die de onderzoekers niet anders dan op deze manier konden achterhalen.

Over de beleving van relaties weten we derhalve slechts weinig. De zogenaamde attitude-projecten van Heydendael en Nuy in 1980/81 en van Verblakt over jongere thuislozen (1983) zijn eigenlijk de laatste systematische en van theoretische noties voorziene onderzoeken. Deze lacune tussen begin 1980 en nu, en de onvolledigheid van inventariserende onderzoeken - en zeker die van theoretisch-onderbouwde aard - vraagt opnieuw om een overdenking, die mogelijk zal leiden tot verdere theorievorming en daarop gebaseerd empirisch onderzoek. Het volgende is een aanzet daartoe, slechts aangestipt, mede omdat het een bewerking is van een voordracht. Met deze bijdrage aan *Visies op thuisloosheid* wordt de aandacht gevraagd door 'de inrichting van de werkelijkheid' (cf. Schabracq, 1991) door thuislozen weer in de focus te plaatsen van de essentie van thuisloosheid, namelijk het zo intrigerende gemis aan bindingen van enige betekenis. Een eigen territorium dat letterlijk en psychologisch het resultaat zou moeten zijn van afbakening, verwerving en uitbreiding van relaties - een proces dat leidt tot co-territoria - is voor vele thuislozen daardoor bijna niet haalbaar.

Na een samenvatting van enkele eigen ervaringen met thuislozen sedert 1964, worden twee theoretische invalshoeken gehanteerd, te weten die van Hettema over adaptatie en persoonlijkheid (1979) en die over sociale representaties (d'Houtaud o.c.; Moscovici, 1984; Schabracq, o.c.). Het is hier onmogelijk de genoemde theoretische noties volledig uiteen te zetten. Het is ook niet mogelijk noch zinvol overige resultaten van empirische overdenking te vermelden. Over de causatie- en selectieprocedures die leiden tot ongezondheid onder thuislozen (König e.a., 1992) respectievelijk tot thuisloosheid is nog te vermelden, dat een belangrijke aanvulling is verricht door Tavecchio e.a. (1991), terwijl thans een onderzoek loopt over de samenhang tussen gehechtheid, sociale relaties en thuisloosheid (Roorda-Honée, KU Nijmegen).

We zijn, terecht, teruggekeerd naar de theorieën. Die zijn vereist, wil hulpverlening (methodieken) en beleid (voorzieningen) enige zin verkrijgen.

2. Enkele ervaringen

Tijdens mijn eerste contact in 1964 met thuisloze mannen in het voormalige Labrehuis te Nijmegen (thans het sociaal centrum *de Hulsen*) was het meest indrukwekkende hun gebrek aan (onderlinge) contacten. Ook die met de destijds schaarse doch ervaren hulpverleners waren minimaal, eenzijdig of uitsluitend van afhankelijke aard. Natuurlijk, aan een psycholoog vertelden de mannen van alles wat zij dachten dat deze wilde horen. Over de onbekende 'rest' werd gezwegen. De hulpverlening was destijds nogal bemoeizuchtig, dossiers werden over en weer uitgewisseld, en zoals thans blijkt, wellicht

terecht opnieuw 'bemoeizorg' genoemd (cf. Henselmans e.a., 1991). Het was overigens niet zo moeilijk via allerlei kanalen enige feiten te achterhalen. Feiten zijn 'niet altijd' goed te interpreteren zoals verderop zal blijken. De nieuwsgierigheid naar het fenomeen, namelijk het zichtbaar gemis aan contacten van betekenis, dat nog steeds één van de belangrijkste kenmerken is van thuisloosheid, kon alleen maar worden verklaard door onderzoek. De beste manier om daaraan te beginnen is: éérst observeren en de psychologische 'desk' te verlaten. Participerende observatie, zoals later onder meer door Van Knippenberg in 1978 is gedaan, door Dortmans in 1988/89 in Londen, en door De Bie in 1989 in ons land. Een tijdlang ben ik iedere dag tussen de thuislozen aanwezig geweest, in de kantine, in het passantenverblijf en in de werkplaats. De contacten werden geturfd: op deze plekken werd tussen de mannen nauwelijks iets gezegd, behalve als het ging over geld en onderdak voor de volgende dag (cf. Heydendael, 1972). In de werkplaats werd zo mogelijk nog minder gepraat, zelfs minder dan in vergelijkbare bedrijven of afdelingen waar zeer veel lawaai is - overal was het stil. Nu hoeft praten met elkaar niet altijd een uiting te zijn van werkelijk contact. Men kan ook met weinig woorden een relatie met een ander hebben. Maar toch, wat ging er in die hoofden om? Men verkeerde in dezelfde positie, dus enig overleg of minstens gezamenlijk klagen zouden toch de eerste tekenen van een poging tot contact kunnen zijn? Lag het misschien aan de omgeving? Of was iedereen zó getroubleerd door zijn thuisloze status, dat het piekeren daarover prevaleerde bóven het leggen van contacten die mogelijk konden uitgroeien tot een relatie? Verder onderzoek was nodig. Dit is sedert 1967, ná de klassieke dissertaties van Horst en Mullink, op vele manieren gebeurd. Zo hebben vele medewerkers tussen de jaren zeventig en tachtig samen met mij met behulp van allerlei theorieën getracht te achterhalen wat nu de mogelijke verklaringen konden zijn van het gemis aan contacten door thuislozen en het gemis, en dat is wezenlijker, aan relaties, met wie dan ook. Theorieën, vooral van sociaal-psychologische aard met inbegrip van sociaal-geneeskundige en sociaal-psychiatrische, zijn belangrijk, omdat men anders al gauw blijft steken in het tellen van contacten en het maken van rubrieken. Zulk soort beschrijvend onderzoek is ook in deze sector en zeker in ons land achterhaald. Het rubriceren of uitsluitend statistisch groeperen van allerlei kenmerken en zaken blijft nodig, bijvoorbeeld voor het beleid en de voorzieningen, maar het verklaart weinig, en ook te weinig om er bijvoorbeeld een preventief beleid op te baseren.

De uitkomsten van het beschrijvend en deels verklarend onderzoek waren en zijn nog steeds onthutsend. De cruciale vraag is nog steeds: kúnnen thuisloze mensen geen contacten leggen, of is het gemis aan sociale relaties te wijten aan samenlevingstoestanden waaraan zij zijn blootgesteld, of is dit alles een combinatie die

alleen maar zichtbaar wordt in thuislozeninstellingen met hun toch wel, overigens ook positief werkende, hospitaliserende invloeden? Met Gersons (1989) ben ik van mening, dat persoonlijkheidskenmerken en -processen via causatieve dan wel selectieve processen, via allerlei life-events en ongunstige leef- en werk-uitgangsbases, leiden tot de toestand van thuisloosheid.

De essentie van het opvallende gemis aan contacten van enige betekenis en van meer duurzame aard is te vinden in sociaal-psychologische processen, en dus in de persoon met zijn gedrag-in-situaties van de thuisloze. Men wordt niet toevallig thuisloos door calamiteiten in de omgeving, de zogenaamde *life-events*. Deze laatste kunnen zeker de thuisloosheid die er al is, zichtbaar maken. Kunnen mensen geboren worden met een aantoonbaar tekort aan contactmogelijkheden? (uitgezonderd de lichamelijk en/of verstandelijk gehandicapten en ernstige afwijkingen, zoals autisme). Of worden mensen in hun éérste en zeer voorname levensjaren door anderen, en dus in situaties, zó defect gemaakt, dat dit op den duur en soms levenslang negatieve consequenties heeft voor hun mogelijkheden, zódanig, dat hun contacten niet kunnen uitgroeien tot relaties? Deze vragen zijn nog steeds niet helder beantwoord. Eén van de redenen is, dat een dergelijke redenering leidt tot de verklaring van een waaier van andersoortige beperkingen of stoornissen. Anders gezegd: de psycho- en socio-genese van velerlei neuroses, zelfs van psychoses, van verslavingen, en ook van een al dan niet daarmee samenhangend palet van psychosomatische aandoeningen en van zelfs ogenschijnlijk uitsluitend somatische aandoeningen, zoals kanker, hart- en vaatziekten, maag- en rugklachten, worden vaak aldus verklaard. Het lijkt erop, dat er géén specifieke oorzaken aan te wijzen zijn of te differentiëren zijn van andere, die een afdoende verklaring bieden voor de wordingsgeschiedenis tot thuisloze. Het is bijvoorbeeld nog steeds de vraag of bepaalde psychiatrische aandoeningen of ernstige verslaving en andere al dan niet over-erfbare kwaliteiten leiden tot deze problematiek. De persoon is weliswaar altijd beïnvloed door genetische en over-erfbare capaciteiten en kwaliteiten, maar de invloed van op macro-, meso- en micro-niveau te registreren beginsituaties en/of calamiteiten blijft vooralsnog duister of zeer hypothetisch (cf. König e.a., o.c.). Langzamerhand is wél duidelijk geworden, dat intellectuele capaciteiten over-erfbaar, zo niet voor een deel genetisch bepaald zijn. Met betrekking tot wellicht belangrijker eigenschappen, zoals de samenhang tussen capaciteiten, de gevoelswereld, attitudes en neigingen, is dit alles niet helder. Het individu is deels 'tabula rasa', deels voorspelbaar. Het gedrag is daarvan een gevolg, doch zeker ook een resultante van de situaties waarin men heeft verkeerd (cf. IJzendoorn e.a., 1982; Tavecchio e.a., 1991). Het gedrag kan daarom ook onvoorspelbaar zijn (cf. Heydendael, 1988). Voor thuislozen is dat naar mijn mening het geval, maar om andere redenen dan bijvoorbeeld voor psychotische

mensen. De onvoorspelbaarheid van thuislozen is geen ziekte of een gevolg daarvan, maar een 'getroubleerde' samenhang tussen (ervaren) situaties, gedrag en persoon.

3. Sociale representaties en de gevolgen daarvan voor de beleving van anderen door thuislozen

Sociale representaties zijn de betekenissen en beelden van objecten, personen en processen die onze omgang met deze werkelijkheden bepalen (Schabracq, 1991). Ieder mens heeft een beeld of een idee opgebouwd, meegekregen en verder ontwikkeld over de realiteiten. Het zijn bewustzijnsinhouden die naast elkaar beeld én betekenis van een object, een persoon en situatie omvatten. Het eerder genoemde afbakenen van een domein, het inrichten en uitbreiden daarvan en het verlenen van betekenissen daaraan, is één kant van het actualiseren van een sociale representatie. De andere is het pure ervaren van beelden en gevoelens, met als gevolg, dat we de representatie als een deel van de realiteit ervaren. Onze voorstellingen gaan een eigen leven leiden, en worden tevens richtsnoer (via attitudes) voor ons gedrag. Feiten bestaan voor ons als geactualiseerde sociale interpretaties. We reageren dus niet zozeer op onze persoon, de dingen of gebeurtenissen zelf, maar op de representaties die we eraan verbinden. Sociale representaties bepalen in hoge mate wat we wel en wat we niet waarnemen van onszelf, van anderen of over anderen. 'Blinde vlekken', een verkokerde waarneming, eenzijdigheid, vooroordelen, alle herinneringen en toekomstvisies zijn resultaten van wat we hebben opgebouwd aan voorstellingen: het 'ik'. Deze voorstellingen (*constructs*) zijn echter niet slechts individueel: we delen die met anderen, bijvoorbeeld onder invloeden van de sociale klasse(n) waartoe we behoren, het samen met anderen genoten onderwijs, via de beroepsgroepen, en niet te vergeten de media. Onze voorstellingen zijn evenmin privé, eerder het resultaat van velerlei socialisatieprocessen en publiek te noemen invloeden.

Wij projecteren voorts onze representaties op de buitenwereld. Zo leggen wij de delen van de samenleving bloot, zo maken wij ons een voorstelling van de wijze van omgaan met de ander. Zo heeft ook de thuisloze een voorstelling van de ander, die hij heeft opgebouwd in de loop van zijn bestaan, bijvoorbeeld een beeld van wantrouwen van de ander, de ander mijden, de ander uitsluitend als-te-gebruiken zien (instrumentele relatie).

Onze sociale representaties, en dit geldt natuurlijk ook voor de thuisloze, proberen we onder te brengen in vertrouwde categorieën: wij scheppen orde. Als er iets, iemand of een situatie niet past in onze, ook eigen-gemaakte categorieën, dan forceren wij dat liever als een foute classificatie dan géén classificatie. Immers, classificaties maken het ons mogelijk te handelen zonder iedere keer opnieuw een

betekenis te hoeven bedenken. Eén van de gevolgen daarvan is, dat we sociale representaties trachten te herhalen. Er ontstaan dan patronen (cf. Hettema, o.c.) die steeds meer geobjectiveerd raken: het worden feiten, en het wordt uiteindelijk aan die feiten aangepast en typerend gedrag.

De beleving door thuislozen van hun relaties is een wezenlijk deel van hun toestand en hun toekomst. Veelal, en zelfs in essentie, gaat deze beleving mank met betrekking tot de trias persoon, gedrag en situatie, en tengevolge daarvan mank aan de perceptie van de realiteiten. De sociale representaties van allerlei situaties, gebeurtenissen en omstandigheden zijn afwijkend geworden dan wel niet-adequaat, omdat de territoria niet adequaat zijn opgebouwd: er is géén ander of er is een door anderen als verkeerd beoordeeld beeld. De sociale representaties passen niet meer in de gebruikelijke patronen. De term *gebruikelijke patronen* refereert aan de door de meerderheid van de bevolking, zij het met alle variaties, 'goed-gekeurde' sociale representaties: het behoorlijke, het te moeten-doen en -nastreven met betrekking tot de omgang met anderen op de boven onderscheiden niveaus van relaties. Het merendeel van deze representaties is informeel van aard, maar evengoed en eigenlijk zelfs dwingender dan de via regels vastgestelde patronen. Het niet-mee-doen van vele thuislozen aan de vastgestelde regels door de samenleving is voor theorievorming minder belangrijk dan het niet-mee-doen aan de primaire normen die gelden op het terrein van de persoonlijke relaties. Die mores zijn eveneens resultaten van sociale representaties. Wie daaraan geen deel heeft, is per definitie een *outcast* (cf. Heydendael en Nuy, 1991).

Bij de manier waarop thuislozen hun verleden, heden en toekomst zien, gaat het niet op de eerste plaats om objectieve *life-events*, calamiteiten of opvoedingsrituelen, maar om het beeld en de betekenis van dit alles, nu, op dit ogenblik. Men wordt niet thuisloos, omdat men door ouders onheus is bejegend, of omdat men uit huis is gezet, of omdat men zijn opleidingen niet heeft voltooid, of omdat zijn vrouw is weggelopen, of omdat men langdurig werkloos is, of omdat men verslaafd is. De cumulatie en combinatie van deze factoren dragen er zeker toe bij: in een voorspellende analyse (cf. Nagel, 1965; Renn, 1973) zullen deze variabelen zelfs een hoge verklarende variantie hebben, maar de kern blijft dan nog open of niet duidelijk omschreven. Desastreuze *life-events* kennen zeer vele mensen en ze worden niet thuisloos.

Kennelijk hebben thuislozen, generaliserend, in de opbouw van hun sociale representaties zodanige gebeurtenissen meegemaakt of in zodanige opvoedingssituaties geleefd, dat hun beelden en betekenissen van de werkelijkheid én niet hebben geleid tot adequate patronen én niet tot positieve attitudes ten aanzien van de ander. We weten dit overigens uit onderzoek. Het is eveneens goed bekend uit de dagelijkse praktijk.

Hoeveel weten we en hoe nauwkeurig zijn we daarvan op de hoogte? Hier doet zich een lacune voor, die dringend om onderzoek vraagt. Uit de resultaten van de studie die de Kessler Stichting heeft laten uitvoeren door de Leidse universiteit, en uit het vele Nijmeegse onderzoek is het nu mogelijk zulk noodzakelijk soort onderzoek verder met behulp van hypothesen te ontwikkelen.

4. Relaties en de trias persoon, gedrag, situatie

Het begrip relatie is door het vele gebruik daarvan verwaterd. De essentie, namelijk de 'ik-jij'-relatie, de persoonlijke, die overigens niet noodzakelijk hoeft samen te hangen met veel contact of veel praten, is de belangrijkste. Men kent elkaar zodanig, dat het 'men' geheel verdwijnt en plaats maakt voor jij en ik. Zulk een relatie is *close* en moet kunnen groeien. Daarnaast zijn er de zogenaamde functionele relaties, bijvoorbeeld die tussen collega's. Natuurlijk zijn deze ook van belang naast de persoonlijke. Het zijn zakelijke relaties, hetgeen overigens niets hoeft af te doen op persoonlijke aspecten. Een instrumentele relatie wordt gekenmerkt door het 'gebruik' van een ander, en dat hoeft zeker niet negatief te zijn. In de dienstverlening is deze relatie zelfs meer regel dan uitzondering. De conventionele relaties tenslotte betreffen de gangbare manieren van omgaan met mensen. De persoonlijke, de echte relaties, zijn bij thuislozen bijzonder problematisch. Er ontbreekt iets, maar wat is dat dan en hoe is dat te verklaren?
Volgens mij is er wel degelijk een verschil tussen de ervaren of beleefde *dégradation des besoins* en feitelijke situaties. Anders gezegd: elke thuisloze is in principe in staat of moet daartoe geacht worden zijn of haar situatie *op een gegeven moment* te taxeren. Percepties kunnen worden veranderd, ondanks een feitelijk geheel andere behoefteladder. Ik opteer voor een adaptatie van de omgeving; in dit hoofdstuk wordt extra geopteerd voor een *adjustment* door de thuisloze, een ver-innerlijkte aanpassing.

Voordat de vraag naar het gemis van substantiële relaties bij thuislozen verder kan worden toegelicht, is het zinvol te benadrukken, dat er niet zoiets bestaat als één grote homogene groep thuislozen in onze samenleving. Er is veeleer sprake van een breed scala van typen, die geclassificeerd kunnen worden met behulp van vele factoren, waarvan misschien de mate van capaciteiten om relaties op te bouwen en te behouden de voornaamste is (Heydendael en Nuy, 1981). Zo hebben zwakbegaafde thuislozen vanwege deze handicap andere problemen met hun contact-opbouw dan verslaafde thuislozen. De schizofrene thuisloze heeft zeker een andere zienswijze op de ander dan bijvoorbeeld de aan een neurose lijdende thuisloze. Wellicht de grootste categorie betreft de brokkenmakers. Het zijn de mensen die steeds opnieuw als

het ware het ongeluk aantrekken, *accident-proneness* genoemd (cf. Moss, 1973), en diegenen die zich niet weten te redden, waaraan Seligmann (1975) de term *learned helplessness* heeft verbonden. Deze indeling is verre van volledig, en maakt een generalisering van wat hier wordt uiteengezet extra moeilijk. Toch is het nodig te zeggen, dat thuisloosheid aan de *basis* ligt van elke problematiek die er nog bovenop komt. Een lacune in alle onderzoeken is, dat men nog steeds niet kan vaststellen welke factoren dominant zijn in de ingewikkelde causatie- en selectieprocessen die leiden tot thuisloosheid. Het in de Inleiding aangestipte onderzoek van Roorda-Honée kan een nieuwe bijdrage leveren aan het reeds verrichte onderzoek sinds de jaren zestig.

Figuur 1 : De trias persoon, gedrag, situatie

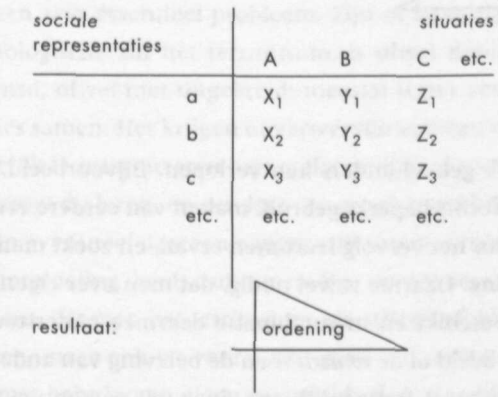

Figuur 1 laat zien, dat er altijd drie componenten in het spel zijn om iets na te streven, zoals het aangaan en onderhouden van relaties, te weten de persoon, het gedrag en de situatie (cf. Hettema, o.c.). Overigens wordt vaak het verschil tussen persoon en gedrag niet onderscheiden. Ten onrechte, want ieder heeft in principe de keuze tussen gedragingen die het meest 'economisch' zijn, ofwel: men gedraagt zich zo adequaat mogelijk. Hoewel de trias persoon, gedrag, situatie vanzelfsprekend lijkt, is er nogal wat bij op te merken. Zo zijn bijvoorbeeld de genetisch bepaalde persoonseigenschappen van invloed op de gedragingen, en vooral op de breedte of de variatie daarvan. De variatie wordt mede bepaald door de *life-events*, de situaties, gebeurtenissen en omstandigheden, en vooral door de sociale representaties

daarvan. In figuur 1 is gemakkelijk te zien, dat thuisloosheid zeker een gevolg is van een min of meer ontbreken van een van de lijnen, nog afgezien van achterliggende erfelijke of over-erfbare (risico-)factoren. Naar het model van Hettema is het dán volstrekt onmogelijk om een adaptatie-met-succes te voltooien. Bepalen genoemde factoren de *life-events* (vaak ook niet-te-beïnvloeden) of de wijze waarop deze worden ervaren, waargenomen en verwerkt (*copingstijl*)? Zijn het wonen, de psychologische ruimte, de tijdsbeleving en andere levenszaken niet méér samenhangend met sociale representaties dan met feitelijke gebeurtenissen?

Figuur 2

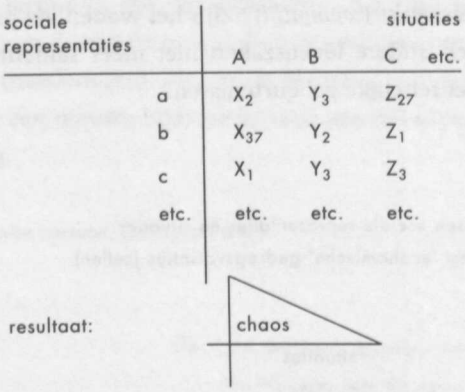
De samenhang tussen sociale representaties en situaties.
Een matrix van de meest 'economische' gedragsvariaties (cellen)

Figuur 2 laat zien, dat er sprake kan zijn van een perfecte ordening, dat wil zeggen dat een persoon in een bepaalde situatie het maximale 'economische' gedrag vertoont. Dit betekent hier: met zo weinig mogelijk middelen en energie een zo adequaat mogelijk gedrag vertonen. Zulk een ideale uitkomst wordt zeker niet door wie dan ook behaald, maar men streeft ernaar. In de cellen worden gedragingen gesymboliseerd die als het ware een optimale respons zijn op de combinatie tussen situaties en sociale representaties. Deze laatste worden gezien als persoonseigenschappen, omdat het géén statische kenmerken zijn, maar het resultaat van percepties en interpretaties welke door het individu zelf en door anderen worden toegekend (attributies): men is, zoals men zichzelf ziet door de ogen van de ander.

Figuur 3

Een voorbeeld van een gebrek aan samenhang tussen sociale representaties en situaties.
Een matrix van de meest 'non-economische' gedragsvariaties (cellen)

In figuur 3 is te zien, dat het ook geheel anders kan verlopen. Bijvoorbeeld, voor nieuwe situaties kan men soms slechts beperkt gebruik maken van eerdere ervaringen. Dat kan dan goed mis gaan. In het vervolg leert men ervan, en zoekt men naar de zoëven gepresenteerde ordening. Daartoe is wel nodig, dat men over eigen, persoonsgebonden mogelijkheden beschikt en in combinatie daarmee ondersteuning kan verkrijgen van anderen. Het beeld of de *constructs* en de beleving van anderen is daarbij van essentieel belang. Figuur 3 is eigenlijk een door mij verzonnen voorbeeld van bijna complete chaos. Men maakt van zijn repertoire van mogelijke en haalbare oplossingen een puzzle, die telkens energie vergt, en dus weinig kracht overlaat voor het leren van betere oplossingen. De gevolgen daarvan en de verdedigingsmechanismen zijn uiteraard ook emotioneel van aard, zoals angst, depressies, passiviteit, terugtrekgedrag of agressiviteit, vaak gepaard gaande met verslaving en heel vaak met negatieve attitudes ten aanzien van alles en iedereen (cf. Heydendael en Nuy, 1981).

Net zoals voor figuur 2 geldt, moet de lezer zich realiseren, dat het schematisch bijna niet mogelijk is de complexe samenhangen tussen persoonseigenschappen, situaties en gedragingen weer te geven. Om een voorbeeld te geven: als een persoon denkt dat hij intelligent is, en anderen hem dit eveneens toeschrijven (a.), dan moet hij in een moeilijke of onvoorspelbare of acute situatie A een adequaat gedrag X vertonen. Maar, als zijn zelfbeeld niet overeenstemt met een werkelijkheid (een

verkeerd construct dus, of een foute classificatie van een sociale representatie), dan loopt hij vast. Niet, omdat hij niet intelligent zou zijn, maar omdat hij een mis-classificatie maakt ten opzichte van wat een situatie vereist. Dit wordt achteraf dan een probleem, en wel zeer verstrekkend als dit keer op keer gebeurt. De meeste mensen leren daarvan, vaak door vallen en opstaan, maar enkelen leren het nooit, ondanks de door zichzelf en door anderen toegekende kwaliteiten. De vraag is weer: wat is dit intrigerende gemis aan contactvaardigheid dan? Situaties kunnen bijzonder moeilijk zijn, zodat iedereen er een chaos van maakt. Toch herstellen zich de meesten, enkelen - zoals vele thuislozen - herstellen zich niet. Hun ervaringen met het verleden zijn soms dusdanig, dat ze er niet aan herinnerd willen worden. Zoals verderop wordt betoogd, is dit niet het enige antwoord.

5. Het territoriale aspect

Elke thuisloze heeft te kampen met een zeer essentieel probleem. Zijn of haar eigen gebied, zowel letterlijk als in psychologische zin het territorium, is ofwel nooit tot stand gekomen, ofwel niet begrensd, ofwel niet uitgebreid; meestal is het verstard of verwaterd, en vaak gaat dit alles samen. Het krijgen of verwerven van een eigen plek die het mogelijk maakt werkelijk te inter-acteren met anderen, lijkt al vroeg schipbreuk te hebben geleden. Men moet dit leren, en een leer- en groeiproces kost tijd. Leren en groeien betekent ook, in eventueel daaraan aangepaste situaties, kansen krijgen om zich te ontplooien. Ontplooiing heeft ruimte nodig, vooral in sociaal-psychologische zin. Leren betekent, dat men het territorium niet alleen afbakent, kán gaan afbakenen en verdedigen, maar ook en vooral kan gaan uitbreiden. Ontwikkeling is in feite uitbreiding met behulp van eigen mogelijkheden, daarbij voortdurend gestimuleerd door relevante anderen die men positief kan beleven. Als omgrenzing en uitbreiding mogelijk zijn, wordt de ander daarvan deel. Elk territorium is pas zinvol als het een co-territorium kan worden. Daartoe is een actieve werving nodig en dan pas kan er sprake zijn van een relatie.

De beleving van relaties door thuislozen wordt in essentie voortdurend doorkruist door een fundamenteel steeds opnieuw mank gaan aan de mogelijkheid hun perceptie van hun verleden en heden als het ware 180° om te draaien. Pas na vele negatieve ervaringen en velerlei hulpverlening wordt hen duidelijk, dat hun zienswijze op het verleden zeer lang en soms altijd een barrière vormt om het heden en de toekomst anders te kunnen zien. De beleving van hun sociale relaties is blijkens vele participerende observaties en slechts weinig systematisch onderzoek negatief, en tot niemand òf tot iedereen ingeperkt, dan wel zó vaag, dat een keuze voor een ander onmogelijk is geworden. Zij worden, éérst subjectief en daarna objectief, in de

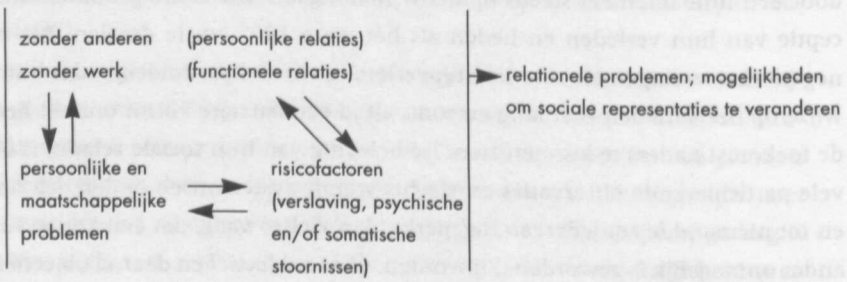
realiteit door niemand serieus genomen, gewenst of nuttig bevonden (cf. Levinson, 1966). Zoiets werkt natuurlijk als in een cirkel: ze zijn niet meer nuttig voor anderen. Hoe kan het ook anders? De perceptie van een niet-tot-stand-gekomen territorium is bijna per definitie niet toereikend voor een positieve beleving van de ander, die op zijn beurt de thuisloze niet begrijpt.

6. Conclusies en suggesties

Er wordt te weinig onderzoek gedaan naar oorzaken die leiden tot thuisloosheid en het onderzoek tot dusver heeft naar mijn mening nog lang niet voldoende duidelijk gemaakt. Het is zelfs bijna onmogelijk subsidiënten te vinden die dergelijk noodzakelijke research ondersteunen. De focus van het thuislozen-probleem is, min of meer onder invloed van het beleid, verlegd naar de geestelijke gezondheidszorg en naar oplossingsstrategieën voor deze heterogene categorie. Feiten zoals een toenemende omvang en complexiteit, en de (tertiaire) mogelijkheden om een en ander nog te kunnen beheersen, zijn belangrijker geworden. Dit is zeker nodig, maar een onderschatting van de research naar de causale factoren. Wanneer die nog meer bekend zijn, is zowel methodiek-ontwikkeling alsook daarop geënt beleid zinvol. Het is zowel voor de (potentieel) thuisloze alsook voor de voorzieningen een te duur betaalde *fake* te vertrekken vanuit het 'te bedenken' aanbod, als de vraag niet wetenschappelijk is onderbouwd (cf. Van Berkel-van Schayk en Nuy, 1991).
Figuur 4 is een voorbeeld van een toestand van thuisloosheid.
Natuurlijk is dit een schema en een reductie van de werkelijkheid en niet zomaar op individuen toe te passen. Deze figuur geeft aan wáár men kan beginnen met onderzoek en waar men verder kan gaan in de hulpverlening, namelijk bij de mogelijkheden om sociale representaties te veranderen. Deze moeten we eerst kennen, vooral die met betrekking tot de ander.

figuur 4

EEN VOORBEELD VAN EEN TOESTAND VAN THUISLOOSHEID

Dit voorbeeld laat schematisch zien, dat de relationele problemen van thuislozen niet zonder meer gepredestineerd zijn. Anders gezegd: door ingrijpen in de verschillende milieus en een tegelijkertijd ingrijpen in de additionele problematiek is het mogelijk de relationele problemen aan te vatten. Het is ook andersom mogelijk: pak de sociale representaties aan die tot nu toe elke verandering onmogelijk maakten en laten we ons niet verleiden tot een opvatting van de drie B's (bad, bed, brood) alleen, noch tot een attitude van alleen maar begeleiding. Daarvoor moet men éérst meer weten van causatie- en selectie-processen (cf. König o.c.). De zogenaamde additionele problematiek moet worden ingecalculeerd, niet afzonderlijk worden benaderd.

Thuisloosheid is het probleem van de beléving, de individuele perceptie en van de sociale representaties van deze mannen en vrouwen van hun relaties in het heden, wellicht vooral van hun verleden waarin deze relaties moesten zijn opgebouwd. Zoals gezegd, bezien de meeste thuislozen hun relaties en hun daaraan voorafgaand verleden als negatief. Men voelt zich verwaarloosd, 'bekocht' en alleen gelaten.
Wanneer men met thuislozen te maken krijgt, moet men in de regel éérst nogal wat doen aan hun directe en additionele problematiek. Deze is veelvormig, variërend van het oplossen van schulden, het temperen van verslaving tot en met het bieden van beschermd wonen. Het moge duidelijk zijn, dat hieraan werken de weg vrij kan maken om iets te doen aan de verbetering van de sociale representaties van de thuisloze. Deze zijn in principe te veranderen. Voor een deel zal dat al gebeuren doordat men de situaties verbetert, voor een ander deel zal men toch nog iets méér moeten doen. Een surplus bovenop de drie B's. Hoe? Hier raken we de mogelijkheden van hulpverleningsmethodieken die soms dicht de psycho-therapeutische benaderingswijzen benaderen. Een van de meest toegepaste technieken die de thuislozenzorg goed kent, is iedere keer opnieuw de thuisloze confronteren met zijn gedrag. Een andere is de voorbeeldfunctie die hulpverleners uitdrukkelijk moeten hebben. Verder denkt men nogal eens aan casemanagement. Er is echter méér nodig.
Uit eigen ervaring weet ik, dat er met thuislozen op een gegeven moment goed te praten is over de manier waarop zij tegen de werkelijkheid aankijken. Het principe is eenvoudig, de moeilijkheidsgraad groot. Omdat de actuele problematiek overheerst (huisvesting, verslaving, lichamelijke en psychische aandoeningen, werkgelegenheid, schulden), is men geneigd daarop eerst in te gaan. Veelal terecht vanwege de nood, maar onvoldoende wanneer men het daarbij laat. Men blijft dan aan symptoombestrijding doen en de thuisloze blijft volstrekt afhankelijk. Op zeker ogenblik zal men de thuisloze toch moeten confronteren met zijn of haar sociale representaties over het heden die heel vaak door het verleden inadequaat zijn

geworden. Dan raken we de beleving door de thuisloze van zijn relaties, van zijn coterritoria (als hij die nog heeft). We leren de thuisloze telkens opnieuw te kiezen, een zeer menselijke en noodzakelijke eigenschap.

De ervaring is, dat het voor iedere hulpverlener moeilijk is daarover te beginnen. Men raakt immers ongetwijfeld pijnlijke zaken aan en om daar doorheen te gaan is voor niemand plezierig, soms zelfs angstwekkend. Toch zijn er mogelijkheden in een benadering die de *ziel* van de thuisloze niet braak laat liggen. Die aandacht en dat geduld voor het openleggen van barrières in de waarneming van thuislozen van hun verleden, van het heden en hun toekomst, is de moeite waard. De drie B's zijn onvoldoende, wel noodzakelijk. Een surplus, dat releveert aan de behoeften van elk mens is dan en daarna noodzakelijk. Ná de drie B's gaat het immers om elke kans om de vele jongeren, maar ook alle andere thuislozen weer op weg te helpen. Het gaat om het mobiliseren, ofwel om het ontdekken en benutten van mogelijkheden (Nuy, 1993).

De hulpverlening spitst zich veelal toe - en vooral in de laatste jaren - op de additionele problematiek bij thuislozen, zoals verslaving, psychiatrische stoornissen, verzorgings- en verpleegbehoefte, begeleiding bij ondersteunend wonen, schuldsanering, werken en elders wonen. Deze problemen behoren te worden opgelost omdat ze bij iedere thuisloze in combinaties voorkomen, zowel bij de ontstaanswijze als bij de oplossingsstrategieën, en anders elke mogelijkheid voor het opbouwen van relaties in de weg blijven staan. Maar de nadruk op alléén deze zaken veroorzaakt een mijns inziens blinde vlek, namelijk het onderzoeken van de essentie van thuisloosheid, c.q. het leren zien en begrijpen van wat het ontberen van sociale relaties betekent.

Ten slotte pleit ik voor voortzetting en opnieuw opzetten van onderzoek naar de inhoud van de sociale representaties, en naar de causatie- en selectieprocessen die deze hebben gevormd.

Literatuur

Belcher, J.R. (1989). On Becoming Homeless: A study of chronically mentally ill persons. In: *Journal of Community Psychology*, 17 173-185.

Berkel-van Schayk, A. van en M.H.R. Nuy (1991). *Mechanismen bij de ontwikkeling van thuisloosheid*. Rapport, Nijmegen.

Bie, H. de (1989). Stadsnomaden in Nederland. PLOTT. Nijmegen.

Bie, H. de en H. Dortmans (1991). *Thuisloze jongeren*. Nijmegen.

Binnendijk, A. (1972). *Eksploratief onderzoek naar de sociale perceptie van thuisloze mannen*. Nijmegen.

Blijswijk, W. van (1969). *Thuisloosheid in het licht van Kelly's theorie over de 'personal constructs'*. Nijmegen.

Boekhorst-de Grip, G. (1976). *Onderzoek naar 'locus of control' en 'social character' bij thuislozen*. Nijmegen.

Dortmans, H. (1989). *Skid row and normality. What keeps vagrants moving?* PLOTT. Amsterdam/Nijmegen.

Gersons, B.P.R. en A. Blom (1989). De 'borderline' psychiatrische patiënt. Buiten de samenleving, buiten de kliniek. In: *TSG*, 8.

Giel, R. (1984). Onze moeite met moeilijke mensen. *Tijdschr. v. Psychiatrie*, 26, 244.

Henselmans, H., S. Kok, V. Nammensma en H. van Berkel (1991). Bemoeizorg. Strategieën in de zorg voor ambulante patiënten met langdurige psychiatrische problemen. In: *MGV* 11-91, 1193-1204.

Hettema, P.J. (1979). *Personality and Adaptation*. Amsterdam.

Heydendael, A., H.G. Brouwers, M.H.R. Nuy en P.H.J.M. Heydendael (1990). *Thuisloosheid in Oostelijk Zuid-Limburg*. PLOTT-stedenonderzoek. Nijmegen.

Heydendael, P. (1969). *Een psychologische studie over thuislozen*. Nijmegen.

Heydendael, P. en M.H.R. Nuy (1981). Kenmerken van maatschappelijk gehandicapten. Clusters en voorzieningen. In: *Tijds. v. Psychiatrie*, 23, 473.

Heydendael, P. (1987). *Territoria. Denkbeelden over thuisloosheid*. Nijmegen.

Heydendael, P.H.J.M. (1987). *Thuisloosheid als territoriaal verschijnsel. Een onrechtvaardige cultuur?* Voordracht aan de Universiteit van Gent, 17-12-1987.

Heydendael, P. (1988). Van eeuwige makelij. Psychologische beschouwingen over thuisloosheid en thuislozen. In: *Decor van Sociale Armoede* (red. M.H.R. Nuy), Den Haag.

Heydendael, P. en M.H.R. Nuy (1981). Attitudes van thuisloze mannen. *Gedrag*, 9, 233.

Heydendaal, P. en M.H.R. Nuy (1991). Outcasts in de Nederlandse samenleving. In: Aakster, C.W., G. Kuiper en J.W. Groothoff (red.), *Medische sociologie*. Groningen.

Heydendael, P. en M.H.R. Nuy (1992). *Achtergronden van thuisloosheid*. Groningen.

d'Houtaud, A. (1981). Nouvelles recherches sur les répresentations de la santé. In: *Revue internationale d'éducation pour la santé*, 24.

Hulshof, J. (1969). *Thuisloosheid als een vorm van anomie met de nadruk op de kognitieve aspekten*. Nijmegen.

Joosten, A.M. (1989). *De lichamelijke gezondheid van thuislozen*. Nijmegen.

Kelly. G.A. (1955). *The psychology of personal constructs*. Vol. I. New York.

Knippenberg, F. van (1978). *Exploratief onderzoek naar het interpersoonlijk gedrag van thuislozen*. Nijmegen.

König, C., I. van de Bogerd, M. Walenbergh, P. Heydendael, P. Hodiamont, M. Nuy en B. Tax (1992). *De gezondheidssituatie van de onderklasse in Nederland*. Intern rapport. KU. Nijmegen.

Landelijke Stichting voor Thuislozenzorg en Onderdak (LSTO) (1986). *Beleidsnota*. Den Haag.

Levinson, B.M. (1965). Subcultural studies of homeless men. *Transactions of the New York Academy of Sciences*, ser. II, 29, 165.

Limbeek, J. van, V. van Alem en L. Wouters (1990). *Dak- en thuislozen in Amsterdam*. GGZ-reeks -1. Amsterdam.

Moscovici, S. The phenomenon of social representation (1984). In: R.M. Farr and S. Moscovici (red.) *Social Representations*. Cambridge.

Moss, G.E. (1973). *Illness, immunity, and social interaction*. New York.

Mullink, J.A.M. (1963). *Thuisloze mannen*. Nijmegen.

Nagel, W.H. (1965). *Het voorspellen van krimineel gedrag*. Den Haag.

Nuy, M.H.R. (1981). *Attitudes van maatschappelijk gehandicapten*. Rapport, Nijmegen.

Nuy, M.H.R. (1993). Sancties in het slaaphuis. *Passage*, jrg. 2, nr. 3.

Rakers, F.R. (1990). *De geestelijke gezondheidszorg en het risico op thuisloosheid*. Rijswijk.

Renn, H. (1973). *Die Messung von Sozialisierungswirkungen*. Wien.

Schabracq, M. (1991). *De inrichting van de werkelijkheid*. Amsterdam.

Seligmann, M.E.P. (1975). *Helplessness. On Depression, Development, and Death*. San Francisco.

Spijker, J., J. van Limbeek, F. Jonkers, V. van Alem en L. Wouters (1991). *Psychopathologie onder bewoners van internaten voor thuislozen in Amsterdam*. GGZ-reeks 91.8. Amsterdam.

Tavecchio, L., F. Dijkstra, H. Oomen-v.d.Kerkhof, J. Roorda-Honée en M. Thomeer-Bouwens (1991). *Affectieve verwaarlozing en thuisloosheid*. Leiden.

Taylor, R.B. (1988). *Human Territorial Functioning*. Cambridge.

Verblakt, M.J. (1983). *Jongeren zonder horizon? Een exploratief onderzoek naar de persoons- en omgevingsgebonden kenmerken van jongeren tot en met 30 jaar in de thuislozenzorg*. Nijmegen.

Waveren, B. van, P. Kocken en T. van de Ven (1990). *Onder dak, zonder thuis: dakloosheid en thuisloosheid in Rotterdam*. GSD en GGD. Rotterdam.

IJzendoorn, M. van, L. Tavecchio, F. Goossens en M. Vergeer (1982). *Opvoeden in geborgenheid. Een kritische analyse van Bowlby's attachmenttheorie*. Deventer.

Noot

1) 'Thuisloosheid kan worden omschreven als een ernstige toestand van maatschappelijke, persoonlijke en relationele kwetsbaarheid, waardoor functionele en medemenselijke relaties in de gangbare samenlevingsvormen niet of nauwelijks meer mogelijk zijn. De mens die tijdelijk of blijvend in deze toestand verkeert noemen we thuisloos.'

- 4 -

VANDAAG ZWERVEND, MORGEN THUISLOOS?

JAN VAN DER PLOEG

1. Inleiding

Sinds in Nederland de hulp aan zwervende mensen begin deze eeuw meer georganiseerd in gang is gezet, is men steeds meer gaan spreken van thuislozenzorg. In het verleden heeft men zich duidelijk gedistantieerd van de term zwerver en wel om twee redenen. Ten eerste vond men de term zwerver te zeer beladen met emoties van afwijzing en afkeuring, waardoor gemakkelijk negatieve etikettering en stigmatisering plaatsvond. In de tweede plaats vond men dat de term zwerver teveel suggereerde dat er slechts van één bepaald type sprake is, terwijl er in werkelijkheid gerekend moet worden met meer variatie en meer complexiteit.
Zowel in de praktijk van de hulpverlening als in wetenschappelijk onderzoek wordt dan ook bij voorkeur gesproken van thuislozen. De laatste jaren is daar enige verandering in gekomen, toen bleek dat niet alleen volwassenen maar ook een toenemend aantal jeugdigen een zwervend bestaan leiden. Niet alleen de media spraken toen veelvuldig van zwervende jongeren, maar ook in wetenschappelijk onderzoek werd deze term steeds vaker gehanteerd.
Het heeft er thans alle schijn van dat men bij volwassenen blijft spreken van thuislozen, terwijl men bij jongeren eerder geneigd is de term zwerven te gebruiken. Zolang we onder thuisloosheid en zwerven hetzelfde verstaan, is er geen probleem en kan ik mijn vraagstelling of de zwervende jongeren van vandaag de thuisloze volwassenen van morgen zullen zijn eenduidig beantwoorden. Er is echter wel een probleem. Zowel in onderzoek als in de praktijk wordt aan de begrippen zwerven en thuisloosheid niet altijd dezelfde inhoud gegeven. En voor zover dat wel het geval is, zijn de kenmerken niet specifiek genoeg voor de betreffende probleemgroepen.

2. Classificaties van probleemgedrag

Wetenschappelijk gezien behoort het tot één van de basisregels om een systematische ordening aan te brengen in de grote hoeveelheid probleemgedragingen waarmee

we worden geconfronteerd. Zo'n ordening is noodzakelijk om problemen van elkaar te onderscheiden en meer specifiek de problemen te kunnen omschrijven naar hun verschijningsvorm, naar hun ontstaanswijze en naar hun behandeling. Dergelijke classificatiesystemen komen enerzijds tot stand op basis van veel klinische ofwel praktijkervaringen en anderzijds op grond van veel empirisch onderzoek.

De wetenschap is momenteel nog niet zover dat er een ideaal classificatiesysteem van probleemgedragingen voorhanden is. Er is nog teveel overlap tussen de onderscheiden categorieën gedragsproblemen, terwijl er ook te weinig in terug is te vinden over het specifieke ontstaan en de behandeling van de onderscheiden problemen. Vanuit wetenschappelijk oogpunt zal men echter blijven streven naar een zo scherp mogelijke omschrijving van iedere probleemcategorie, zowel naar verklaringsgronden als naar interventieverwijzingen.

In hoeverre komen de bestaande beschrijvingen en definities van de begrippen zwerven en thuisloosheid daar nu aan tegemoet? Daartoe bezien we eerst het begrip thuisloosheid. Hoewel deze benaming uitstekend aansluit bij de internationale term 'homeless', lijkt de nadere omschrijving van deze term steeds minder te voldoen aan de eis van specificiteit. De thuisloze is steeds meer beschouwd als iemand die zich niet thuis voelt in onze samenleving.

Waar men aan het begin van deze eeuw bij de oprichting van de Vereniging Hulp voor Onbehuisden nog sterk de aandacht richtte op mensen die letterlijk zonder huis waren, is in de loop der jaren het begrip thuisloos vooral in overdrachtelijke zin uitgewerkt.

Wanneer men de literatuur er op naslaat, dan blijkt dat men in 1963 thuislozen nog als mensen zonder leef- en werkmilieu definieerde (Mullink), terwijl een kleine twintig jaar later Van Lieshout (1981) thuisloze mensen omschrijft als 'mensen die bij zichzelf en anderen de kracht niet vinden om de confrontatie met het dagelijks leven aan te gaan of die door de samenleving in hun eigenheid niet worden aanvaard'.

Met de vaststelling dat thuisloosheid meer is dan alleen een materieel probleem in de zin van geen huis en geen werk hebben, zijn steeds meer kenmerken in de definities opgenomen die verwijzen naar psychologische, sociale en maatschappelijke aspecten. Het voert hier te ver al deze definities te presenteren. Ik kan hier volstaan met de vermelding van Heydendael's definitie, die door de Landelijke Stichting voor Thuislozenzorg en Onderdak wordt omarmd: 'Thuisloosheid, als kern van maatschappelijk gehandicapt zijn, is een toestand waarin sprake is van een combinatie van persoonlijke, relationele en maatschappelijke kwetsbaarheid, zodat geen bindingen van betekenis meer bestaan en zelfs moeilijk kunnen ontstaan met anderen in velerlei situaties; iemand die tijdelijk dan wel blijvend in deze toestand verkeert, noem ik thuisloos' (Heydendael, 1987).

Niemand zal ontkennen dat deze omschrijving van toepassing is op thuisloze mensen. De vraag is echter of deze en andere omschrijvingen zo specifiek zijn dat ze derhalve niet gelden voor andere probleemcategorieën. Het hebben van geen bindingen en het kwetsbaar zijn in maatschappelijk, relationeel en persoonlijk opzicht gaat helaas ook op voor mensen met alcohol- en drugsproblemen, voor suïcidale mensen, voor mensen met ernstige psycho-somatische klachten en andere probleemgroepen. De genoemde kenmerken van thuislozen zal men in meerdere of mindere mate tegenkomen bij elk onaangepast gedrag, als een inadequate reactie op een situatie waarin men zich niet geaccepteerd of verworpen voelt. De term thuisloosheid associeert eigenlijk te gemakkelijk met mensen die zich niet thuis voelen in onze samenleving. Een op zichzelf geen onjuiste constatering, maar helaas voelen heel veel mensen zich niet thuis in onze samenleving zonder dat we hen tot de thuislozen mogen rekenen.

Een goede definitie vraagt dat zoveel mogelijk eigenschappen van de desbetreffende categorie in de omschrijving worden opgenomen. Dat zal nooit helemaal bevredigend lukken want daarvoor lopen in onze samenleving de verschillende probleemcategorieën te veel in elkaar over. Maar willen we wetenschappelijk een aantal stappen verder komen, dan moeten we voorkomen dat de definities zo breed en omvangrijk worden dat ze hun geldigheid grotendeels verliezen. Een niet onbelangrijk bijkomend aspect is, dat definities van grote betekenis zijn bij het vaststellen van het aantal thuislozen. Hoe ruimer zo'n definitie uitvalt, hoe meer thuislozen er zijn en omgekeerd. Zo zijn er schattingen van het aantal thuislozen in Nederland geweest die varieerden van 60.000 tot meer dan 250.000.

Liever dan de term thuisloosheid gebruik ik bij jongeren de term zwerven. Ik meen dat deze term beter typeert waarin deze jongeren zich onderscheiden van anderen. Onder *zwervende jongeren* versta ik jongeren die zich voortdurend van het ene adres naar het andere verplaatsen onder de aanhoudende dreiging ieder moment hun tijdelijk onderkomen kwijt te raken, hetgeen van tijd tot tijd ook gebeurt, wat hen dan op straat doet belanden (Van der Ploeg en Scholte, 1990). Daarnaast kan men *dakloze jongeren* onderscheiden. Dit zijn jongens en meisjes die min of meer permanent op straat verkeren en gebruik maken van onderdak zoals kelders, overdekte winkelcentra, parkeergarages, lege treinstellen en dergelijke.

Wie zwerft kan van tijd tot tijd ook dakloos worden. Het gaat veelal om dezelfde jongeren. De grens tussen dakloos en zwervend is niet precies te trekken. In onderzoek is wel eens gepoogd een afbakening te geven door het aantal nachten dat men gemiddeld per jaar op straat doorbrengt als criterium te hanteren. In Amerika spraken Roth & Bean (1986) ten behoeve van hun onderzoek af, dat wie gemiddeld 60 of meer nachten op straat doorbracht als dakloos kon worden getypeerd. Bij 35

nachten hield men aan dat het om zwerven ging. Dit doet erg gekunsteld aan en maakt duidelijk hoe moeilijk beide groepen van elkaar zijn te onderscheiden. Voor het onderzoek dat we in Nederland onder zwervende jongeren uitvoerden, hanteerden we als criterium dat men de afgelopen drie maanden tenminste op drie verschillende adressen had geslapen, waarbij het onderdak kortstondig of tijdelijk van aard was geweest (Van der Ploeg e.a., 1991).

Voorgaande definities van zwervende respectievelijk dakloze jeugdigen ontberen elke nadere psychologische of sociale typering. Er is in feite alleen maar sprake van een materieel-fysieke omschrijving. Dat betekent uiteraard niet dat er met zwervende jongeren verder niets aan de hand is. Maar voorshands geeft deze beperkte definitie wel duidelijk aan waarin deze jongeren zich in hun manifeste gedrag onderscheiden van andere probleemjongeren.

Zoals uit de volgende paragraaf zal blijken, is er meer te melden over zwervende jongeren. Het probleem is echter, dat deze kenmerken niet exclusief gelden voor zwervende jongeren.

3. Zwervende jongeren

Ik schets u een beeld dat is gebaseerd op uitvoerig onderzoek onder 70 zwervende jongeren. Van deze groep werd ruim 80% een jaar later opnieuw onderzocht, terwijl ruim 40% van de gezinnen van deze jongeren in het onderzoek betrokken konden worden. Naast interviews met de jongeren en hun ouders werd ook bij een kleine honderd hulpverleners, die met deze jongeren hadden gewerkt, een interview afgenomen (Van der Ploeg e.a., 1991).

Aansluitend bij de brede definities van thuisloosheid bezien we eerst de zwervende jongeren naar de maatschappelijke, de persoonlijke en de relationele ontwikkeling. *Maatschappelijk* gezien vormen de zwervende jongeren een kwetsbare groep. Zij blijken in meerderheid een laag opleidingsniveau te hebben en zijn met vallen en opstaan (veel spijbelen, veel doublures, veel schoolwisselingen) de schoolperiode doorgegaan. Er zijn duidelijke aanwijzingen uit het onderzoek verkregen dat deze jongeren gemiddeld onder het gangbare intelligentieniveau functioneren. Voorzover de jongeren hebben gewerkt, is dat overwegend ongeschoold werk geweest. Verder stelden we vast dat deze jongeren in onevenredig grote getale afkomstig zijn uit de twee laagste sociaal-economische stratificaties, hetgeen in het algemeen ook als een extra handicap mag worden beschouwd om in de samenleving optimaal geïntegreerd te raken. Kortom, de kansen van deze jongeren op de arbeidsmarkt zijn zeer beperkt, gezien hun gebrekkige scholing en hun maatschappelijke achtergrond.

De zwervende jongeren laten ook in *relationeel* opzicht een ongunstig beeld zien. Het blijkt dat ze veelvuldig problemen hebben in hun contacten met betekenisvolle personen uit hun omgeving (ouders, leerkrachten, leerlingen). Naar voren komt verder, dat het niet zozeer het leggen van contacten is dat problemen oplevert, maar vooral het onderhouden ervan. Veel vaste vrienden hebben ze dan ook niet. Alles wijst er op dat de contacten die ze hebben (met name met lotgenoten), overwegend van vluchtige aard zijn en weinig stabiliteit kennen. Zelfs het contact met de eigen ouders stelt weinig meer voor. Driekwart van de jongeren heeft geen enkel contact meer met de vader en ruim de helft ziet de moeder niet meer.

Onder de noemer van *persoonlijke kenmerken* is het moeilijk te komen tot meer generale uitspraken. Dé zwervende jongere bestaat immers niet. In ons onderzoek bleek dat het gedrag van deze jongeren drie componenten bevat.

Dat is in de eerste plaats *instabiel gedrag* met onder meer kenmerken als niet standvastig, geen zelfvertrouwen, onzelfstandig en afhankelijk. Bij ruim 70% van de jongeren is deze dimensie aanwezig.

In de tweede plaats is er sprake van *conflictueus gedrag* met onder meer aspecten als ongemotiveerd, niet meewerkend en manipulerend. Deze gedragsdimensie treffen we aan bij ongeveer 60% van de jongeren.

Ten slotte is *teruggetrokken gedrag* een belangrijke component in het gedragspatroon van deze jongeren. Hierin gaan onder meer aspecten schuil als eenzaamheid, minderwaardigheid, angst en pessimisme. Om en nabij 57% van de jongeren vertoont dit gedrag.

Zoals uit het voorgaande blijkt, overlappen de drie componenten elkaar ten dele en kunnen we de zwervende jongeren niet opdelen in drie zuivere groepen waarin alleen maar sprake is van instabiel, conflictueus of teruggetrokken gedrag. Wel blijkt uit het follow-up onderzoek, dat de jongeren bij wie meer sprake is van teruggetrokken gedrag het meeste risico lopen zich ongunstig te ontwikkelen.

Opvallend is dat de zwervende jongeren een redelijk positief beeld van zichzelf schetsen. Zij schrijven zichzelf bijvoorbeeld veel zelfstandigheid, zelfvertrouwen en dergelijke toe. Gelet op de andere persoonlijkheidskenmerken dringt zich hier de gedachte op dat de zwervende jongeren zichzelf sterk overschatten. Verder trekt het de aandacht dat deze jongeren vrijwel allemaal een traditionele toekomstverwachting hebben, getuige hun uitspraken dat ze na verloop van tijd hopen op een vast dak boven hun hoofd, een vaste baan en een gezin met kinderen. Het huidige zwerversbestaan vinden ze eigenlijk allesbehalve prettig.

Tot zover de maatschappelijke, relationele en persoonlijke aspecten. Maar er is meer over zwervende jongeren te melden. We vermelden hier nog een drietal cruciale bevindingen.

Dat is eerst en vooral de situatie waarin deze jongeren zich bevinden. Het ontbreken van een vaste woonplek brengt hen aanhoudend in de positie waarin ze afhankelijk zijn van de gunsten van anderen. We zagen al dat er van een steunend sociaal netwerk bij de meesten geen sprake is, zodat zij zijn aangewezen op vage kennissen en onbekenden voor het verkrijgen van onderdak. Die afhankelijkheid maakt hen buitengewoon kwetsbaar voor activiteiten zoals delinquentie, prostitutie en drugs- en alcoholmisbruik. Het gaat hier om handelingen waartoe zwervende jongeren kunnen komen in ruil voor onderdak. In ons onderzoek blijkt ook dat 85% van de jongeren zich tijdens het zwerven bezighoudt met criminele activiteiten (waaronder vooral diefstal, inbraak, dealen en prostitutie) en dat daarnaast frequent gebruik wordt gemaakt van softdrugs (tweederde) en in mindere mate van alcohol (een derde) en harddrugs (een vijfde). Overigens kwam vast te staan, dat de meeste jongeren al voor hun zwervende bestaan delinquente activiteiten hadden gepleegd en al eerder met de politie in aanraking waren geweest. Opname in het zwerverscircuit maakt dus niet van blanke engelen boze geesten, maar vergroot wel in sterke mate de kans op méér delinquentie en méér onaangepast gedrag.

Ten tweede is in het onderzoek vast komen te staan, dat de zwervende jongeren zonder uitzondering afkomstig zijn uit gezinnen waarin zeer veel problemen spelen. De opvoedingsstijl kenmerkt zich vooral door enerzijds streng straffend optreden en anderzijds door weinig betrokkenheid. Verder blijken de ouders zelf ook met uiteenlopende problemen te kampen, variërend van werkloosheid tot ernstige ziekte. Tweederde van de oorspronkelijke gezinnen is inmiddels niet meer intact. Het gaat hier in feite om multiproblem-gezinnen waarin de jeugdigen zich weinig gesteund en geborgen hebben gevoeld. Het mag dan ook geen verbazing wekken dat de zwervende jongeren in meerderheid al vóór hun 13e jaar het gezin de rug toekeerden.

In de derde plaats stelden we vast, dat de zwervende jongeren zonder uitzondering uitvoerige contacten blijken te hebben gehad met ambulante hulpverleningsinstellingen, terwijl vrijwel alle jongeren ook eerder hulp hebben ontvangen van residentiële instellingen. De gedachte dat zwervende jongeren wellicht een groep zouden vormen die nooit eerder hulp heeft ontvangen, blijkt in het geheel niet waar te zijn.

De hulpverlening aan zwervende jongeren werd in meerderheid niet voltooid, omdat tweederde van de jongeren het contact verbrak door weg te lopen of niet meer terug te keren. Daar moet direct aan worden toegevoegd dat ook de hulpverlener het in de meeste gevallen niet meer zag zitten, omdat de motivatie bij de jongere ontbrak, ze geen vertrouwen (meer) hadden in de hulpverlening, ze geen gezag accepteerden, ze de problemen niet wilden bespreken en omdat de ouders niet wilden meewerken aan een oplossing van de problemen.

4. Van zwerven naar thuisloosheid?

Vanuit de preventiegedachte zou het een aantrekkelijke bevinding zijn als we konden aantonen dat de zwervende jongeren van vandaag de thuislozen van morgen zijn. We kunnen dan immers in een vroegtijdig stadium gericht werken aan het helpen voorkomen van thuisloosheid.

Wanneer we de brede definitie van thuisloosheid aanhouden, waarin sprake is van zowel maatschappelijke als persoonlijke en relationele kwetsbaarheid, dan is dat stellig ook van toepassing op zwervende jongeren. Ook daar hebben we kunnen vaststellen, dat het allesbehalve rebellerende jongeren zijn die uit onvrede met de samenleving bewust voor deze vorm van leven hebben gekozen. Integendeel, het gaat om jongeren die de aansluiting bij onze samenleving dreigen te missen en het gevaar lopen terecht te komen in een herhaald uitstotingsproces. Dat is begonnen in het gezin en herhaalt zich via school, werk, hulpverlening en vrienden.

Zo gezien vertonen de zwervende jongeren opvallend veel gelijkenis met de volwassen thuislozen. Een probleem blijft echter dat de genoemde kenmerken niet exclusief zijn voor de zwervenden respectievelijk thuislozen. Daarom blijft het moeilijk te voorspellen of de zwervende jongeren van vandaag de thuisloze volwassenen van morgen zullen zijn. Onze samenleving telt veel meer mensen die aan de periferie van onze samenleving verblijven en zich maatschappelijk en persoonlijk uitgestoten voelen, zonder dat zij in het circuit van zwervende jongeren of thuisloze volwassenen terechtkomen. Niet iedereen bij wie de hulpverlening geen succes boekt, die geen werk heeft en de school niet heeft afgemaakt, die door het gezin wordt weggestuurd en die weinig of geen vrienden heeft, zal gaan zwerven. Zwerven is te beschouwen als één van de reacties op al dit onheil, maar is zeker niet het enige inadequate antwoord daarop. Hoogstens kan men opmerken, dat zwervende jongeren enerzijds nog meer gezinsproblemen hebben meegemaakt en nog vaker mislukkingen hebben ervaren en anderzijds nog meer bloot staan aan het risico in een crimineel circuit terecht te komen. Van alle risicogroepen die worden onderscheiden, vormen de zwervende jongeren misschien wel de meest risicodragende groep. Of hen dat ook doet belanden in het thuislozencircuit is de vraag.

Een eerste reden gaat schuil in de resultaten van het follow-up onderzoek dat wij onder de zwervende jongeren uitvoerden. We zagen kans een klein jaar na het eerste interview de meeste zwervende jongeren opnieuw op te sporen voor een tweede interview. We hebben dus een indruk wat zich in zo'n jaar kan voltrekken.

Belangrijk was de bevinding dat het zwerven niet voor alle jongeren een aanhoudende periode is van voortdurend verplaatsen van het ene adres naar het andere. Ongeveer een derde van de jongeren ziet tussentijds wel degelijk kans een meer permanente woonplaats te bemachtigen. Van hen moet weliswaar een deel deze

verblijfplaats na korte tijd weer verlaten vanwege ruzies, huurschuld, diefstal of vernielingen, maar ongeveer een vijfde van de zwervende jongeren lijkt na een jaar kans te hebben gezien zich uit het zwerverscircuit te bevrijden. Een ander deel, ook ongeveer een derde, verlaat tijdelijk het zwerverscircuit omdat men opnieuw wordt opgenomen in een tehuis, meestal via het politiebureau. En dan is er nog een derde dat deels op straat bivakkeert en deels slaapt bij kennissen, familie of vrienden. Het gaat hier echter telkens om andere jongeren. Vandaag slaapt men op straat, morgen bij vrienden, overmorgen woont men op een zelfstandig adres en een andere keer verblijft men in een tehuis. Deze voortdurende mobiliteit, waarbij we ook rekening moeten houden met nieuwe zwervende jongeren, maakt het moeilijk de ontwikkelingsgang van deze jongeren in kaart te brengen.

Het onderzoek geeft in ieder geval aan dat niet alle jongeren blijven zwerven. Van een vijfde heeft het de schijn dat men er in slaagt zich een zelfstandige woonplek eigen te maken. Hoeveel van de overigen blijven zwerven is niet te zeggen. De jongeren zelf zijn dat zeker niet van plan en geven expliciet aan - voor zover zij via opname kennis hebben gemaakt met de thuislozenzorg voor volwassenen - geen thuisloze te willen worden. Maar zoals we eerder opmerkten, laat het realiteitsbesef van zwervende jongeren nog al te wensen over.

Er is een tweede reden om te betwijfelen of zwerven nu leidt tot thuisloosheid later. Om te beginnen wordt bij volwassen thuislozen herhaaldelijk melding gemaakt van personen die met psychiatrische problemen kampen en die ook al eerder in psychiatrische ziekenhuizen verbleven. In een recent onderzoek van Van Limbeek e.a. (1990) wordt er melding van gemaakt, dat bijna de helft (45%) van de thuislozen onder psychiatrische behandeling is geweest. In Amerika is onderzoek bekend waar zelfs sprake is van 97% (Lipton e.a., 1988). Wanneer we echter de populatie van zwervende jongeren bezien, dan blijkt wel veelvuldig sprake van opnames in behandelingstehuizen, maar niet in jeugdpsychiatrische klinieken. Evenmin vinden we, dat onder de problemen waarmee de jeugdigen werden aangemeld bij ambulante instellingen, psychiatrische problemen worden genoemd. Dit houdt in dat we onder de zwervende jongeren geen duidelijke aanwijzingen vinden van psychiatrische problemen. Uiteraard betekent dat niet dat er in een latere ontwikkelingsperiode geen problemen van dien aard kunnen optreden, maar de indicatoren daartoe ontbreken, terwijl algemeen bekend is dat veel psychiatrische problematiek zich in de adolescentie reeds manifesteert.

Een derde reden om niet zonder meer aan te nemen dat de zwervende jongeren zullen blijven zwerven is meer van theoretische aard. We moeten namelijk bedenken dat probleemgedrag bij jongeren in de adolescentiefase voor een deel bij het ouder worden verdwijnt. De gedragsproblemen hebben tijdelijk deel uitgemaakt van een

levensfase waarin men via een omweg alsnog op het geëigende pad komt onder invloed van allerhande socialiserende factoren. Dat geldt voor zaken als diefstal, spijbelen, vandalisme en dergelijke, maar zal zeker ook voor een deel het zwerven betreffen.
Al met al is het onduidelijk en daarmee onzeker hoeveel jongeren blijven zwerven en is het voorbarig te concluderen dat wie vandaag zwerft morgen thuisloos zal zijn. Wel is er vanuit de praktijk van de hulpverlening en vanuit onderzoek op gewezen, dat zich onder de volwassen thuislozen een groot aantal personen bevindt dat in hun jeugd reeds met de hulpverlening in aanraking is geweest. Maar dat wil uiteraard niet zeggen dat zij ook tot de groep van zwervende jongeren hebben behoord of zouden hebben behoord, - want zwerfgedrag bij jeugdigen is eerst iets van de laatste jaren.

5. Tot besluit

Wetenschappelijk gezien ontbreken ons op dit moment voldoende gegevens om voorspellingen te kunnen doen over een specifieke carrière, zoals bijvoorbeeld zwerver, thuisloze, delinquent, verslaafde of suïcidant. Wel kunnen we zeggen dat het hier steeds gaat om gedragingen waar veel gemeenschappelijke problemen aan ten grondslag liggen, zoals met name ernstige affectieve en andere tekorten in de opvoeding gedurende het gezinsverblijf, het ontbreken van een steunend sociaal netwerk en het hebben van gevoelens van afwijzing en machteloosheid. In die zin kunnen we spreken van belangrijke risicogroepen. Maar waarom de een gaat zwerven terwijl de ander zich delinquent gaat gedragen, waarom de een na verloop van tijd stopt met zijn criminele gedrag en de ander niet, dat blijven voorshands vragen waarop we het antwoord schuldig moeten blijven.
Vast staat wel dat men *niet* als zwerver of thuisloze wordt geboren, maar dat men dergelijk gedrag zich primair eigen maakt onder invloed van uiterst ongunstige gezinsfactoren. Daarnaast speelt secundair ongetwijfeld mee dat ook het socialisatieproces op school en in de samenleving ongunstig verloopt. En last but not least wordt er rond zwervende jongeren dikwijls een uitstotingsproces in gang gezet, dat door de betrokkene zelf na verloop van tijd zelfs wordt geprovoceerd, hetgeen participatie in onze samenleving ernstig bemoeilijkt. In zekere zin is de hulpverlening, die vaak al vroegtijdig maar waarschijnlijk niet vroeg genoeg bij deze jeugdigen in gang wordt gezet, een schrijnend voorbeeld hoe zelfs de professionele hulpgever en de hulpbehoevende elkaar niet of nauwelijks weten te bereiken.
Wil de wetenschap hier een zinnige bijdrage in leveren, dan zal deze moeten blijven speuren naar juist die werkzame factoren die de verschillende afwijkende carrières kunnen verklaren.

Literatuur

Heydendael, P.H.J.M. (1987). *Territoria, denkbeelden over thuisloosheid*. Nijmegen, Inaugurele rede.

Lieshout, J. van (1981). De maatschappij kweekt zijn thuislozen. *Welzijnsweekblad*, nr. 718.

Limbeek, J. van, Alem, V. van, & Wouters, L. (1990). *Dak- en thuisloos in Amsterdam*. Amsterdam: GGZ-reeks 1.

Lipton, R., & Sabatini, A. (1988), Housing the homeless mentally ill. *Hospital and Community Psychiatry*, 39, 1, 40-45.

Mullink, J.A.M. (1963). *Thuisloze mannen*. Nijmegen, dissertatie.

Ploeg, J.D. van der, & Scholte, E.M. (1990). *Lastposten of slachtoffers van de samenleving*. Rotterdam: Lemniscaat.

Ploeg, J.D. van der (1990). *Gedragsproblemen, ontwikkelingen en risico's*. Rotterdam: Lemmniscaat.

Ploeg, J.D. van der, Gaemers J., & Hoogendam, P.H. (1991). *Zwervende jongeren*. Leiden, DSWO Press.

Roth, D., & Bean, G.J. (1986). New perspectives on homelessness. *Hospital and Community Psychiatry*, 37, 7, 712-719.

- 5 -

WAAR BEN IK THUIS?

PSYCHISCHE THUISLOOSHEID BIJ GEADOPTEERDEN

RENÉ HOKSBERGEN

1. Inleiding

'Mensen die een zwervend bestaan leiden zijn er altijd geweest.' Met die vaststelling beginnen de onderzoekers Van der Ploeg en Scholte (1990) in hun boek *Lastposten of slachtoffers van de samenleving* het informatieve hoofdstuk 7 over zwervende jongeren. Met deze zwervende jongeren bedoelen zij mensen die zich voortdurend van het ene adres naar het andere verplaatsen. Daarbij dreigen ze steeds hun tijdelijk onderkomen kwijt te raken. Als dat dan gebeurt, kunnen ze op straat terechtkomen. Ze lopen een flinke kans verder los te raken van onze samenleving, psychisch thuisloos te worden.

Mij is gevraagd een relatie te leggen tussen de situatie van geadopteerde mensen in onze samenleving en het verschijnsel thuisloosheid. Hierover nadenkend komt natuurlijk allereerst de vraag boven of er wel een duidelijke relatie bestaat. Wanneer we het fenomeen thuisloosheid beperken tot de fysieke thuisloosheid (geen vast dak boven je hoofd), dan lijkt het niet nodig specifiek aandacht te schenken aan de groep geadopteerden. Het tegendeel lijkt zelfs het geval. Adoptiekinderen zijn immers voor hun adoptie-ouders juist heel gewenste kinderen. Ze krijgen bij hun komst in het gezin een warm onthaal en de materiële omstandigheden van de meeste nieuwe ouders zijn zodanig dat het hun aan niets ontbreekt. Voor geadopteerden is echter de benadering van thuisloosheid in de figuurlijke zin wel degelijk ter zake (Brouwers, 1988).

Bij de beschrijving van het begrip thuisloosheid wordt meestal gekozen voor de sociaal-psychologische benadering. Het sociale en interactionele staat immers centraal. De definitie van de Landelijke Stichting Thuislozenzorg en Onderdak (1986) sluit goed aan bij mijn definiëring van psychische thuisloosheid. De LSTO noemt thuisloosheid 'een ernstige toestand van maatschappelijke, persoonlijke en relationele kwetsbaarheid, waardoor functionele en medemenselijke relaties in de gangbare samenlevingsvormen niet of nauwelijks meer mogelijk zijn'.

Wanneer iemand zegt dat hij een thuis heeft of over *my home* spreekt, dan wordt vooral bedoeld dat de persoon zich ergens onder een bepaald dak geborgen weet, zich veilig voelt en dat er een duidelijke emotionele binding met dit home en de daar wonende mensen bestaat. In sociaal-psychologische termen gesproken gaat het om de 'ingroep' (Rabbie, 1992) of 'referentiegroep' (Krech e.a., 1962), de groep waarmee de persoon zich identificeert (Brunswik e.a., 1958), waarmee hij veel bevredigende relaties heeft en wier normen en waarden hij in meer of mindere mate overneemt.

Ik beperk mij hier tot de relatie van de geadopteerde met zijn juridische en biologische familie, die ik als micro-referentiegroepen zou willen omschrijven.
Voor geadopteerden vormt de adoptiefamilie lange tijd de belangrijkste micro-referentiegroep. Als de geadopteerde ouder wordt, blijkt zijn biologische familie eveneens een referentie-functie te hebben. Ik kom hier straks op terug.
Hiervoor merkte ik op, dat een adoptiekind vrijwel altijd ouders krijgt die heel graag kinderen willen en erg verlangend zijn hun huis en hart voor hem/haar open te stellen. Moeten wij dan toch extra aandacht aan geadopteerde mensen besteden ?
De titel van dit hoofdstuk maakt duidelijk, dat ik het zal hebben over thuisloosheid in de psychologische zin. Met *psychische thuisloosheid* bedoel ik: de beleving van een persoon niet expliciet te horen bij de familie waarin hij opgroeit, respectievelijk het grootste deel van zijn jeugd doorbrengt. Hij ervaart daarmee onvoldoende binding en heeft het gevoel zonder wortels te zijn. Voor buitenlandse adoptiekinderen komt daar specifiek bij de beleving tussen twee culturen in te staan, als het ware twee etnische identiteiten te hebben, zogenaamde *in-between* mensen te zijn (Tahk, 1986). Het zijn mensen die in een kwetsbare positie verkeren, vooral op het persoonlijke en relationele vlak.
Eén van de consequenties van deze complexe beleving van de sociale werkelijkheid kan zijn, dat de dichtstbijzijnde micro-referentiegroep, de adoptiefamilie, voor de geadopteerde een minder sterke en vaak ambivalente identificatie-functie heeft. Nader onderzoek kan ons leren in hoeverre deze veronderstelling juist is en welke eventuele gevolgen voor geadopteerden en samenleving hieraan verbonden zijn.
Deze psychische thuisloosheid en het *in-between*-gevoel zijn afhankelijk van veel factoren, zowel in de persoon zelf als buiten hem gelegen. De beleving zelf hangt samen met de leeftijd en met de bijzondere levensomstandigheden waarin de persoon verkeert. Sommige adoptiekinderen zullen sterk het gevoel van thuisloosheid ervaren, anderen minder. In de loop van het leven van een persoon kan dit gevoel, afhankelijk van belangrijke gebeurtenissen, wisselend sterk aanwezig zijn. Er bestaat geen onderzoek op dit terrein met bijvoorbeeld een voorspellende waarde. Wel zijn er veel persoonlijke getuigenissen in verhaalvorm gedaan en kunnen enkele

onderzoeken worden gebruikt met belangrijke informatie over ons onderwerp. Bijvoorbeeld het onderzoek onder de Indische Nederlanders.
Ik zal hierna eerst aangeven om welke verschillende groepen het mij hier gaat en wat hun omvang is. Vervolgens zal ik het in het bijzonder hebben over één groep: buitenlandse adoptiekinderen. De achtergronden, mogelijke oorzaken en verschijningsvorm van de psychische thuisloosheid van deze groep zullen gedeeltelijk typisch zijn voor deze mensen, gedeeltelijk ook niet.

2. De omvang

Gaat het bij adoptie in Nederland om een groot aantal mensen? Dit is eigenlijk een te beperkte vraag, want het gaat hier niet alleen om mensen die, volgens de eerste Nederlandse adoptiewet van 1956, juridisch zijn geadopteerd. Voor al diegenen die niet opgroeien bij hun biologische familie, kan in zekere mate een gevoel van wortelloosheid ontstaan. Dit betreft een groot aantal verschillende groepen:

- Mensen die bij een ongehuwde moeder zijn geboren en eerst in een kindertehuis en later als stief- of pleegkind opgroeien. Deze mensen weten soms in het geheel niet wie hun biologische ouders zijn. Naar schatting betreft het ongeveer 50 000 personen.
- Een ander voorbeeld vormen de kinderen van de Duitse of Japanse bezetters en van onze bevrijders in 1945 (Rains, 1988). Naar schatting in totaal zeker 10 000 mensen.
- Denk ook aan de ruim tweeduizend Joodse pleegkinderen die, om de oorlog te kunnen overleven, soms van hand tot hand moesten gaan (Keilson, 1979, ICODO, 1992) en de 400 weeskinderen uit Indië van ouders die de Japanse concentratiekampen niet overleefden.
- Dan is er de groep mensen, onbekend hoeveel, die binnen hun familie van moederszijde opgroeien, maar die een hun onbekende vader hebben.Soms weet de moeder ook niet (meer) wie de vader was. Het gaat hier om duizenden mensen.
- Ten slotte is er de groep volledig geadopteerden van Nederlandse of buitenlandse herkomst. Dit is de groep waar ik het in dit hoofdstuk vooral over zal hebben.

We mogen aannemen, dat voor mensen die in een ander gezin opgroeien dan waarin zij geboren zijn (Nederlandse geadopteerden), of zelfs uit een heel andere streek of etnische bevolkingsgroep afkomstig zijn (buitenlandse geadopteerden), de kans op een beleving van psychische thuisloosheid veruit het grootst is.
Eind 1991 waren er bijna 43 000 adoptie-uitspraken door de rechter gedaan. Dit

betreft 20 000 buitenlandse adoptiekinderen, ongeveer 18 000 Nederlandse geadopteerden en bijna 5 000 stiefouderadopties.
Buitenlandse adoptie is een wereldwijd fenomeen dat nauw samenhangt met belangrijke historische gebeurtenissen. Het heeft zich in hoofdzaak sinds de Tweede Wereldoorlog ontwikkeld. Zo werden uit Duitsland en Oostenrijk veel weeskinderen verplaatst, eerst naar de Verenigde Staten en later onder andere ook naar Nederland. Bekend zijn de transporten van gemengdbloedige kinderen uit Zuid-Korea en Vietnam in de jaren zestig en zeventig (babylift tijdens de laatste oorlogsdagen van Saigon naar de Verenigde Staten in 1975). Ook naar ons land zijn veel gemengdbloedige kinderen gekomen, hoofdzakelijk uit Zuid-Korea.
Zodra zich ergens in de wereld een ramp voordoet of oorlogsgeweld heerst, zijn daar altijd in ieder geval hulpeloze kinderen het slachtoffer van. Via de televisie worden wij de laatste decennia goed op de hoogte gehouden van deze rampen en daarom klimmen dan ook in ons land iedere keer honderden echtparen in de 'adoptie-pen'. Vanuit een spontane uiting van betrokkenheid met de nood van deze kinderen zijn echtparen bereid zo'n kind op te nemen. In feite is in ons land in 1969 zo de adoptie van nu (1991), 3751 kinderen uit Zuid-Korea, begonnen.
Sinds 1975 komen er elk jaar zo'n 800 tot 1000 kinderen voor adoptie naar Nederland (bijlage 1). In 1991 waren er 24 landen bij betrokken, met als belangrijkste: Sri Lanka, Columbia, India en Brazilië (bijlage 2).
Hoewel in dit verband geen internationale statistieken bestaan, gaan naar schatting elk jaar 25 000 kinderen, hoofdzakelijk uit Azië en Zuid-Amerika, voor adoptie naar het Westen. De Verenigde Staten neemt hiervan elk jaar ongeveer 10 000 buitenlandse adoptiekinderen voor zijn rekening (Bachrach e.a., 1990).

3. De levenssituatie van buitenlandse adoptiekinderen

Wanneer we kijken naar de situatie van buitenlandse adoptiekinderen, veel pleegkinderen en de op latere leeftijd geadopteerde Nederlandse kinderen in hun gezin of land van herkomst, dan acht ik de vraagstelling in het onderzoek van Tavecchio e.a. (1991) duidelijk van toepassing (zie hoofdstuk 2).
De heer Hessing - directeur van de Kessler-Stichting te Den Haag en opdrachtgever van het onderzoek - veronderstelt dat kinderen, die vanaf hun geboorte affectief zijn verwaarloosd en die geen duidelijke gehechtheid aan hun ouders hebben kunnen ontwikkelen, zich in letterlijke en figuurlijke zin niet thuis voelen in deze wereld. Zij blijven zich een vreemde voelen onder de mensen. Hieraan wil ik toevoegen dat de micro-referentiegroepen voor deze kinderen in te geringe mate een bepalende identificatiefunctie hebben gehad.

Is dit van toepassing op buitenlandse adoptiekinderen? Bij de beantwoording van deze vraag moet allereerst bedacht worden, dat de duur van het verblijf in het land van herkomst, alsmede de leeftijd bij aankomst in het adoptiegezin, een cruciale rol speelt. Deze variabele is in de loop van de jaren nogal veranderlijk geweest. Afhankelijk van de vraag of een bepaald land al dan niet adoptie op ruime schaal mogelijk maakt, gaat de gemiddelde leeftijd van de buitenlandse adoptiekinderen omhoog of omlaag. Uit landen als Korea, Indonesië en Sri Lanka kwamen of komen in hoofdzaak kinderen jonger dan 1.5 jaar. Uit Korea komen vrijwel geen en uit Indonesië helemaal geen kinderen meer. In diverse Derde Wereld landen, India is hiervan een goed voorbeeld, komt de binnenlandse adoptie langzaam op gang. Bij deze binnenlandse adoptie-ouders bestaat vrijwel alleen belangstelling voor baby's, de oudere kinderen komen dan voor buitenlandse adoptie vrij. Daarom zien we, wanneer landen als Sri Lanka of Korea voor adoptie naar het Westen geheel of gedeeltelijk wegvallen, dat de gemiddelde leeftijd van de in ons land aankomende kinderen toeneemt. In 1989 was al 30% van alle kinderen twee jaar of ouder en in 1990 36%. In 1987 was dit 19% (Geerars en Hoksbergen, 1991).

Uit diverse omvangrijke onderzoeken is verder veel informatie verkregen over *de algemene situatie* bij aankomst van deze kinderen (Hoksbergen, 1979; Hoksbergen et.al., 1986; Sorgedrager, 1988; Verhulst en Versluis-den Bieman, 1989; Geerars et al., 1992). Uit het medische onderzoek van Sorgedrager bij 1000 van de 2236 in 1984 en 1985 aangekomen kinderen zien we dat ongeveer een derde van alle kinderen een duidelijke gewichtsachterstand heeft. Psychomotorische achterstand vertoonde 11% van de kinderen, terwijl 32% afwijkingen had aan de huid en 15% Mond/KNO-aandoeningen.

Van fundamenteler belang voor mijn onderwerp is echter, dat al deze kinderen enkele of een flink aantal scheidingen van verzorgende personen hebben moeten verwerken. Uit het feit dat de kinderen zijn afgestaan, hoeven we overigens niet altijd te concluderen dat ze feitelijk ongewenst waren. Maar later in de beleving van geadopteerden zien we deze veronderstelling *ongewenst te zijn* wel vaak terugkeren.

Als we kijken naar *de psychische situatie* bij aankomst van de oudere (zes maanden en ouder) kinderen, kunnen we vaststellen, dat het merendeel van hen in meer of mindere mate psychisch en/of lichamelijk verwaarloosd is, soms ook ernstig mishandeld en misbruikt. We zien dan ook bij de wat oudere kinderen bij aankomst een gedragspatroon waarmee adoptie-ouders grote moeite kunnen hebben. Door het ervaren gebrek aan veiligheid en geborgenheid staan deze oudere kinderen veelal wantrouwig tegenover alle volwassenen. Dit kan zich onder meer uiten in een gebrek aan hechtingsvaardigheid. Het kind heeft grote moeite zich te hechten aan en geborgen te voelen bij de nieuwe ouders. Sterk afwerend, vermijdend of

allemansvriendjesgedrag zijn symptomen van de als enigszins sociaal-gestoord te bestempelen opstelling van het kind. De term *geen-bodem-syndroom1* (Egmond, 1987) wordt vaak gebruikt als korte aanduiding van de oorzaak van het sociaal-emotioneel gestoorde gedrag.

Er wordt wordt mee bedoeld dat er geen echte *bodem* in het bestaan is. Het is net een bodemloze put. Er wordt oneindig veel liefde, aandacht en zorg in gestopt, maar er komt zelden iets terug. Het kind heeft in de allereerste fase nooit het fundament in zijn bestaan kunnen leggen van de liefhebbende volwassene aan wie het al dan niet was toevertrouwd. Het syndroom komt veelal voor bij oudere adoptiekinderen waarvan de voorgeschiedenis onvoldoende is gekend, maar evenzeer bij eigen kinderen, pleeg- en stiefkinderen die om een of andere reden het basisvertrouwen in de ouder(s) hebben gemist.

Het geen-bodem syndroom komt vrijwel geheel overeen met wat Keilson (1979) concludeert over de door hem onderzochte 204 Joodse pleegkinderen. Bij de groep die 0 tot 4 jaar was bij scheiding van de ouders (71 kinderen), maar ook frequent bij oudere leeftijdsgroepen, zag Keilson relatief het vaakst karakterneurotische gevolgen. Dat wil zeggen dat er sprake is van een neurose die sterk verankerd is in de persoon en daarom moeilijk te genezen. Symptomen hiervan zijn: grote onzekerheid, contactstoornissen, paranoïde instelling, en psychopathiforme gedragsstoornissen (*conduct disorders*).

Ook ziet Keilson bij zijn Joodse groep een belangrijke loyaliteits- en identiteitsproblematiek, die vooral tijdens de adolescentie tot ernstige crises kan leiden. Ik haal hier de empirische studie van Keilson nogal uitgebreid aan, omdat de situatie van deze kinderen zo vergelijkbaar is met die van veel buitenlandse adoptiekinderen. Voor beide groepen geldt immers dat na een buitengewoon moeilijke beginfase, de situatie na aankomst in het adoptie- of pleeggezin vervolgens drastisch in positieve zin verandert. Aan deze kinderen wordt expliciet een warm *thuis* geboden. Veel Joodse kinderen kwamen bij ongewenst kinderloze echtparen terecht.[2]

Ondanks deze drastische, positieve verandering in de situatie van het kind, zijn bepaalde gedragsstoornissen nauwelijks te cureren, ze lijken verankerd. Daarom snijdt de hypothese, dat juist deze kinderen vaak in sterke mate thuisloosheid zullen beleven en met dit gevoel moeilijk om kunnen gaan, waarschijnlijk hout. Zij hebben namelijk überhaupt problemen met het zich hechten aan en verbonden kunnen voelen met. Als ze dit al tonen, is dit vaak op een neurotische, met schuldgevoelens beladen en de realiteit slecht dekkende manier.

4. Onderzoek bij geadopteerden in de adolescentiefase

In 1991 hebben wij op het Adoptie Centrum een onderzoek afgesloten naar achtergronden en oorzaken van uithuisplaatsing van buitenlandse adoptiekinderen (Hoksbergen e.a., 1988; Geerars e.a., 1992). In dit onderzoek hebben wij de betrokken hulpverleners benaderd, alsmede 30 ouders van uithuisgeplaatsten en een individueel gematchte controlegroep van buitenlandse adoptiekinderen en ten slotte 40 uithuisgeplaatste adolescenten (15-21 jaar) en een gematchte controlegroep. Uithuisplaatsing, gedefinieerd als enige tijd in een residentiële setting vertoevend, komt bij buitenlandse adoptiekinderen vijf- tot zesmaal vaker voor dan bij Nederlandse kinderen. Uit ons landelijk uitgevoerde onderzoek bleek dat bijna 6% van alle buitenlandse adoptiekinderen de kans loopt uithuis te worden geplaatst. Naarmate het kind ouder is bij aankomst neemt de kans hierop aanzienlijk toe. Dit onderzoek is, gegeven ons onderwerp thuislozen, om een aantal redenen relevant:

» een aantal van juist deze adolescenten bleek geen vaste woon- of verblijfplaats te hebben, volgens hun ouders waren zij soms echt zwervend en ook voor ons niet benaderbaar;

» de eerste uithuisplaatsing is voor ruim driekwart van de jongeren het begin van soms een groot aantal overgangen van tehuizen (bijlage 3). De lange weg door allerlei hulpverleningsinstanties, die van Berkel- van Schaik en Nuy (1991) voor thuislozen in het algemeen vaststellen, zien we ook bij de groep uithuisgeplaatste geadopteerden;

» uithuisgeplaatste buitenlandse adoptiekinderen ervaren significant sterker gevoelens van eenzaamheid en isolement. Het is een belangrijk gevolg van hun persoonlijke en relationele kwetsbaarheid;

» op de externalizing gedragsdimensies - stelen, agressie, criminaliteit - scoren vooral de jongens significant hoog.

Hoezeer in de belevingswereld van groepen buitenlandse adoptiekinderen de biologische ouders een belangrijke referentiegroep vormen, blijkt opnieuw uit dit onderzoek. Van de 40 uithuisgeplaatsten zeggen er elf dat hun biologische ouders hun enige en echte ouders zijn, bij de controlegroep is dat er slechts één. Reden voor dit verschil zou kunnen zijn dat uithuisgeplaatsten erg ontevreden zijn over hun adoptie-ouders. Is dit ook zo? Hierbij moet allereerst worden opgemerkt, dat bij dertien adolescenten van de controlegroep sprake was van ernstige gezinsproblemen. Gevraagd naar hun oordeel over hun ouders, oordelen 17 van de 40 uithuisgeplaatsten negatief (12) tot zeer negatief (5) over moeder en zes oordelen zo over hun vader (respectievelijk vier en twee). Bij de controlegroep oordeelt geen enkele negatief over moeder en twee (zeer) negatief over vader (Geerars et al., 1991, 78).

Het is waarschijnlijk dat voor een deel van de groep uithuisgeplaatsten geldt, dat zij zich niet voldoende hebben kunnen hechten aan hun nieuwe ouders en hun nieuwe milieu. Bij de controlegroep adolescenten, gematcht op geslacht, leeftijd bij aankomst en onderzoeksmoment, en land van herkomst, lijkt de hechting aan het ouderlijk milieu beter te kunnen plaatsvinden.

Nader onderzoek, waarbij veel preciezer de situatie in het land van herkomst en het genetische herkomstmilieu kan worden nagegaan, is nodig. Dan kunnen we nauwkeuriger uitspraken doen over het effect van verwaarlozing en mishandeling op hechtingsvaardigheid, sociaal-emotioneel gedrag en de kans op ernstige vormen van psychische thuisloosheid. Tevens zal er veel aandacht moeten worden besteed aan het *loyaliteitsprobleem* voor geadopteerden. Het probleem dat zij gevoelens hebben voor twee paar ouders, terwijl de ouders bij wie zij opgroeien zich hierdoor misschien in hun ouderschap bedreigd voelen. Geadopteerden realiseren zich dit vaak en trachten zich zo loyaal mogelijk op te stellen. Reden waarom sommigen van hen bijvoorbeeld pas op zoek gaan naar hun biologische familie als hun adoptie-ouders gestorven zijn. Het is aannemelijk dat dit loyaliteitsprobleem eveneens een belangrijke relatie heeft met het fenomeen psychische thuisloosheid.

Het door mij bedoelde onderzoek is relevant, omdat elk jaar 50 tot 100 buitenlandse adoptiekinderen uithuis worden geplaatst of weglopen naar onbekende bestemming. Veelal gebeurt dit in de puberteitsfase. Deze uithuisplaatsing volgt vaak pas dan nadat de verhoudingen in het gezin volkomen zijn stukgelopen en er een regelrechte gezinscrisis is. Dit is vervolgens, zoals is gebleken, in ernstige mate een risicogroep voor verdere ontsporingen op sociaal terrein en regelrecht zwerfgedrag. Hun sterke gevoelens van psychische thuisloosheid kunnen fysieke thuisloosheid als extreme consequentie hebben. Ze gaan behoren tot wat Van der Ploeg en Scholte de zwerfjongeren noemen.

Juist omdat zij zo sterk een psychische thuisloosheid kunnen ervaren, is de problematiek van uithuisgeplaatste buitenlandse adoptiekinderen mijns inziens zeer intens en zijn de daaraan verbonden individueel en maatschappelijk gerelateerde risico's bijzonder hoog. Net als bij de door Tavecchio e.a. (1991) onderzochte groep thuislozen is bijvoorbeeld een sterk verhoogde neiging tot agressie bij de uithuisgeplaatsten waarneembaar. Op de items 'stelen' en 'vechten' van de *Child Behaviour Checklist* scoorden zij respectievelijk twaalf en tienmaal hoger dan de controlegroep (Geerars e.a. 1991, 58). Of deze agressie mede wordt veroorzaakt door het feit van de uithuisplaatsing is moeilijk te zeggen, waarschijnlijk is er sprake van versterking van het gedrag. De reden waarom ik dit zeg, is het feit dat juist vereenzaming bij deze groep zo toeneemt. Maar liefst een kwart van de jongeren heeft geen enkel contact meer met het adoptiegezin. Als we dan verder bedenken, dat adoptiekinde-

ren in het algemeen minder contacten zullen hebben met andere familieleden, is de kans op zowel psychische en fysieke thuisloosheid groot.
De kans op isolement van geadopteerden is mijns inziens groter dan van andere mensen. Laten we ons namelijk realiseren, dat adoptie een keuze is van een echtpaar en meestal ook alléén van dat echtpaar en nauwelijks of niet van de rest van hun familie. De vanzelfsprekende en sociaal verplichtende band tussen verwanten is er niet. Deze kan zich wel vormen als de rest van de familie de geadopteerde als familielid opneemt. Een voorwaarde hiervoor is, dat het in redelijke mate klikt met de geadopteerde, en de familie net als de adoptie-ouders zelf het aspect 'bloedband' kunnen relativeren. Bij de buitenlandse adoptiekinderen bij wie (vaak) vanaf de aankomst in het gezin grote gezinsproblemen optreden, kunnen we wel aannemen dat de kans op dit 'klikken' laag is. Waarmee de kans op wat ik ook wel het 'adoptie-isolement' noem, groot is.
Het voorgaande laat onverlet, dat sommige buitenlandse adoptiekinderen wel degelijk soms grote steun kunnen ervaren van juist dat ene familielid waar het wel mee klikt, ondanks de misschien grote problemen met de adoptie-ouders.

5. Searching Het hiervoor genoemde gevoel van isolement en het achterliggende concept 'psychische thuisloosheid' houden ook verband met het gevoel van veel geadopteerden niet compleet te zijn. Het gevoel dat fundamentele delen van jezelf lijken te ontbreken. Daarbij zijn ze ooit afgestaan, weggedaan, en in de beleving van veel geadopteerden in een bepaalde, maar onbekende mate ongewenst geweest. Een van de effecten van dit feit kan zijn, dat geadopteerden in hun leven extra veel angst hebben opnieuw door mensen afgewezen te worden (Sorosky e.a., 1984; O'Dea e.a., 1988). In het bijzonder speelt deze angst een rol als ze zelf op zoek gaan naar hun biologische ouders. Zullen dezen hen opnieuw afwijzen?
De vraag, of veel geadopteerden op zoek gaan en dus behoefte hebben aan informatie over en misschien zelfs contact met hun biologische ouders, lijkt controversieel van aard. Het antwoord loopt gevaar beïnvloed te worden door de opvattingen en bedoelingen van de respondent en eveneens door de ervaringen die in zijn land hiermee bestaan.
Als de respondent van oordeel is dat biologische roots, tenminste in psychologisch opzicht, van weinig belang zijn en de adoptie-ouders absoluut centraal staan, zal de schatting van het aantal zoekende geadopteerden laag zijn. Anderen en ik die dan vooral denken aan de geadopteerden die zelf op zoek zijn gegaan (Paton, 1954; Fischer, 1973; Lifton, 1979), zullen eerder concluderen dat voor geadopteerden de biologische banden zo essentieel zijn, dat de meesten op zoek gaan.

Hoe groot de behoefte aan kennis over de herkomst is, is uiteraard alleen maar goed te beantwoorden via empirisch onderzoek. Resultaten van valide en betrouwbaar empirisch onderzoek zijn er echter niet. Wel zijn er kleinere onderzoekingen uitgevoerd, bijvoorbeeld in Nieuw Zeeland. Iwanek is daar, na de wetswijziging van 1985, nagegaan hoeveel lokaal geadopteerden hun oorspronkelijke geboortebewijs hebben opgevraagd. Dit bleek door 20% te zijn gebeurd. Zij concludeert hieruit, dat 'the need to know is far greater than originally suggested in the literature' (Iwanek, 1987, 47). In andere en soms oudere onderzoekingen (Triseliotis, 1973) wordt gesproken van kleine aantallen geadopteerden, slechts enkele procenten, die op zoek gaan. Wij voeren momenteel op het Adoptie Centrum een tamelijk omvangrijk onderzoek uit onder een groep buitenlandse adoptiekinderen tussen de 25 en 30 jaar. Een belangrijk onderdeel van de vraagstelling is de aard en mate van het zoekgedrag. Eind 1993 zullen de eerste resultaten bekend zijn.

Aan de verschillende onderzoeken kan echter maar beperkte waarde voor beantwoording van de hiervoor gestelde vraag worden toegeschreven. En niet vergeten moet worden, dat het concreet op zoek gaan wordt beïnvloed door de feitelijke mogelijkheden iets te weten te komen. Bij in ons land afgestane kinderen is het bijvoorbeeld heel goed mogelijk de biologische ouders op te sporen, velen doen dit dan ook. In bepaalde herkomstlanden (onder andere Griekenland) zijn herkomstgegevens eveneens zorgvuldig bewaard. Voor buitenlandse adoptiekinderen uit Aziatische landen levert *searching* echter meer moeilijkheden op.

Toch is het de ervaring van de Nederlandse bemiddelingsorganisaties dat velen, hoe moeilijk ook te realiseren, reeds in de adolescentiefase meer informatie willen over hun land van herkomst en hun biologische ouders (Trouw, 1991). De aantallen kinderen die vervolgens naar de diverse landen van herkomst reizen, zijn zo groot, dat hiervoor zelfs aparte groepsreizen worden georganiseerd. Ook in de Scandinavische landen gebeurt dit. Af en toe kunnen we in de openbare media ontroerende verhalen lezen over geslaagde zoektochten (Tubantia, 1991). Deze zullen waarschijnlijk hoop geven, helaas vaak ten onrechte, aan andere buitenlandse adoptiekinderen. Op grond van de ervaringen tot nu toe schat ik, dat zo'n 20 tot 25% van de geadopteerden al voor zij 25 jaar zijn, het land van herkomst heeft bezocht.

6. Waarom Searching?

Er is een kernvraag die alle geadopteerden beantwoord willen krijgen: 'Waarom ben ik afgestaan?' Daarmee is echter nog niet recht gedaan aan de complexiteit van het zoekgedrag. Uit de literatuur komen volgens Winkler (1983) de volgende hoofdthema's als redenen voor searching naar voren.

» De geadopteerde heeft behoefte aan een duidelijke, biologische identiteit. Het gaat dan om vragen over de oorsprong van bepaalde fysieke kenmerken. Uitgedrukt in vragen als: 'Op wie lijk ik?', 'Van wie heb ik bepaalde kenmerken?' Het gaat ook om medische zaken en dan vooral om vragen die met erfelijkheid te maken hebben.

» De geadopteerde is slecht aangepast, labiel en neurotisch. Vaak bestaat er een slechte relatie met de adoptie-ouders. De persoon hoopt door meer kennis over zijn achtergrond tot een betere levenssituatie en vooral tot rust te komen. Bij empirische vergelijkingen tussen searchers en non-searchers (Aumend en Barrett, 1984) is gevonden dat searchers een lager *self-esteem* hebben, minder positief tegenover hun adoptie-ouders staan en negatiever scoorden op andere onderdelen van de *Tennessee Self-Concept Scale*.

» Searching kan ook vanuit een positieve beleving van het eigen ik worden gedaan. Men wil zichzelf beter leren kennen en daarmee de bestaande positieve relatie met de adoptie-ouders verder versterken.

7. Effecten van Searching

'Ik denk dat ik pas tot rust zal komen, als ik haar terug zie', zegt Rita (20) als zij naar Nepal gaat om haar biologische moeder te ontmoeten. Maar Rita was al 9 jaar toen ze bij haar adoptie-ouders kwam.

Maricella is 15 jaar als ze haar geboorteland Guatemala samen met haar adoptievader bezoekt. Na de eerste intense emoties van het terugzien van bekende plekjes, die ze zeven jaar geleden heeft verlaten, moet ze vaststellen dat ze ook in Guatemala een vreemde is geworden, alhoewel ze zegt zich daar toch meer thuis te voelen (Trouw, 1988).

In de media verschijnen de laatste jaren met de regelmaat van de klok verhalen van jeugdigen of volwassenen die hun ouders of één van hun ouders hebben teruggevonden. Uit al die verhalen wordt een aantal kenmerken van de situatie duidelijk:

» de effecten zijn, afgezien van het karakter van de persoon, afhankelijk van de relatie met de adoptie-ouders, levenservaringen, beleving adoptiestatus, reactie biologische ouders;

» de behoefte kan heel groot zijn en bevrediging hiervan brengt een zekere rust met zich mee;

» er zijn soms therapeutisch bedoelde effecten (Andersen, 1989). Men wil een bloedverwant ontmoeten en zoekt naar de eigen identiteit;

» ontmoetingen verlopen in de meeste gevallen, maar niet alle, positief;

» de verwachtingen van geadopteerden en zijn gedrag zijn erg verschillend van

die van de biologische ouder(s) en daarmee veelal ook de gevolgen van de ontmoeting voor beiden;

» het zoeken op zich is een actief bezig zijn met de eigen identiteit. Wanneer bij een geadopteerde de adoptie met *posttraumatic stress disorder* vergelijkbaar lijkt te zijn, kan er zelfs sprake zijn van noodzaak tot zoeken teneinde bepaalde negatieve symptomen onder controle te krijgen.
Volgens DSM-III-R is het essentiële kenmerk van een *post-traumatic stress disorder* dat zich bepaalde karakteristieke symptomen (angsten, nachtmerries, overgevoeligheden voor geluiden, dromen, perceptiestoornissen e.a.) als gevolg van een als traumatisch beleefde gebeurtenis ontwikkelen;

» ontmoetingen of bezoeken aan het land van herkomst kunnen bevorderen dat men beter leert leven met de generatiebreuk en het tussen culturen staan;

» wanneer het zoeken maar gedeeltelijk slaagt of de ontmoeting specifieke informatie oplevert, kunnen er nieuwe psychische problemen, zoals verwarring, ontstaan. Enige nazorg is altijd aan te bevelen.

8. Tot slot

Aruna Bandling ging in 1987, toen ze 21 was, op zoek naar haar moeder in India. Als zesjarige kwam ze uit een kindertehuis in Bombay bij een jong Zweeds echtpaar terecht. Op de vraag of ze zich nu als Zweedse of Indiase ziet, reageert ze: 'I am not Swedish, I am not Indian, I am nothing' (Foreign Adoption, 1987).

Een dergelijke reactie lijkt extreem, maar ik vrees dat het toch om de kern van de zaak gaat. Buitenlandse adoptiekinderen kunnen grote problemen hebben met hun identiteit, met het krijgen van een bevredigend en rustgevend antwoord op vragen als: 'Wie ben ik eigenlijk?'; 'Wie ben ik in jouw ogen?'; 'Ben ik wel dezelfde persoon als vroeger - vóór mijn adoptie - gebleven?' Een stabiele identiteit is een noodzakelijke voorwaarde voor het verkrijgen van een positief beeld van zichzelf en voor een behoorlijke mate van levensgeluk. Toen wij in Nederland en andere Westerse landen eind zestiger jaren kinderen uit Azië en later uit andere delen van de wereld haalden, hadden wij vooral voor ogen 'Kinderen in nood' te helpen. Een goede zaak, en volledig passend in het tijdsbeeld van onze eeuw. Voor veel kinderen is buitenlandse adoptie een laatste redmiddel geweest. Deze kinderen blijven echter geen kinderen. Als adolescenten en vervolgens volwassenen confronteren ze ons met nieuwe problemen, waarvan de oplossing of vermindering ervan opnieuw van levensbelang is.

Literatuur

Andersen, R.S. (1989). The nature of adoptee search: Adventure, cure, or growth? *Child Welfare*, LXVIII (6).

Aumend, S.A., & Barrett, M.C. (1984). Self-concept and attitudes toward adoption: A comparison of searching and nonsearching adult adoptees *Child Welfare*, LXIII (3), 251-259.

Bachrach, C.A., Adams, P.F., Sambrano, S., & London, K.A. (1990). Adoption in the 1980's. *Advance data from vital and health statistics of the National Center for Health Statistics*, nr. 181, Jan. 5.

Berkel- van Schaik, A.B. van, & Nuy, M.H.R. (1991). *Mechanismen bij de ontwikkeling van thuisloosheid*. Nijmegen: Katholieke Universiteit, Vakgroep Geneeskunde buiten het Ziekenhuis.

Brouwers, H.G. (1988). De waarden van een eigen domein. In: M.H.R. Nuy (red.), *Decor van sociale armoede: Hoofdstukken over verscheidene facetten van armoede in Nederland* (pp. 151-157). Den Haag: SDU.

Brunswik, E.F., Levinson, D.J., & Sanford, R.N. (1958). The antidemocratic personality. In: E.E. Maccoby, Th.M. Newcomb & E.L. Hartley (Eds.), *Readings in social psychology*. New York: Holt, Rinehart and Winston.

DSM-III-R. *Diagnostic and Statistical Manual of Disorders* (1987). Washington, DC: American Psychiatric Association.

Foreign Adoption (1-10-1987). *Bombay, why did you abandon me?*

Geerars, H., & Hoksbergen, R.A.C. (1991). Uithuisplaatsing van adoptiekinderen, meningen van ouders, hulpverleners en geadopteerden. In: R.A.C. Hoksbergen & H. Walenkamp (red.), *Kind van andere ouders: Theorie en praktijk van adoptie*. Houten/Antwerpen.

Geerars, H.C., 't Hart, H., & Hoksbergen, R.A.C. (1991). *Waar ben ik thuis: Geadopteerde adolescenten over adoptie, hun familie, problemen, uithuisplaatsing en toekomstvisie*. Utrecht: Adoptie Centrum.

Hart de Ruyter, Th., & Kamp, L.N.J. (1972). *Hoofdlijnen van de kinderpsychiatrie*. Deventer: Van Loghum Slaterus.

Hoksbergen, R.A.C., Spaan, J.J.T.M., & Waardenburg, B.C. (1988). *Bittere ervaringen: Uithuisplaatsing van buitenlandse adoptiekinderen*. Amsterdam/Lisse: Swets en Zeitlinger.

ICODO INFO (1992). Themanummer. *Joodse onderduikkinderen van toen*. Utrecht: Stichting ICODO, 9e jrg. nr. 92-2.

Keilson, H. (1979). *Sequentielle Traumatisierung bei Kindern. Deskriptiv-klinische und quantifizierend-statistische follow-up Untersuchung zum Schicksal der jüdischen Kriegswaisen in den Niederlanden*. Stuttgart: Ferdinand Enke Verlag.

O'Dea, F.A., Midford, S., & Cichini, M. (1988). *Mediation - a process: A delicate balance of complex human needs and emotions*. Presented at Adoption & Permanent Care International Conference. Melbourne, Australia: University of Melbourne, 27 November-1 December.

Paton, J.M. (1954). *The adopted break silence*. Philadelphia: Life History Study Center.

Ploeg, J.D. van der, & Scholte, E.M. (1990). *Lastposten of slachtoffers van de samenleving*. Rotterdam: Lemniscaat.

Rabbi, J.M. (1992). Over het ontstaan van saamhorigheid en cohesie binnen groepen en van rivaliteit en vijandigheid tussen groepen. *Onze Alma Mater, Leuvense Perspectieven*, 46, mei.

Sorgedrager, N. (1988). *Oriënterend medisch onderzoek en groeistudie*. Haren: Cicero.

Sorosky, A.D., Baran, A., & Pannor, R. (1984). *Adoption triangle*. New York: Anchor Books.

Tahk, Y.T. (1986). Intercountry adoption program in Korea. In: R.A.C. Hoksbergen (Ed.), *Adoption in worldwide perspective: A review of programs, policies and legislation in 14 countries*. Lisse: Swets & Zeitlinger B.V.

Tavecchio, L.W.C., Dijkstra, F.E.M., Oomen- van de Kerkhof, H.W.J.M., Roorda- Honée, J.G.M.T., Thomeer-Bouwens, M.A.E., & Wouters, L. (1991). *Affectieve verwaarlozing en thuisloosheid: Een haalbaarheidsstudie naar thuisloosheid vanuit het perspectief van de gehechtheidstheorie*. Eindrapport t.b.v. de Stichting ' Steunfonds Kessler-Stichting. Rijksuniversiteit Leiden: Vakgroep Algemene Pedagogiek.

Triseliotis, J. (1973). *In search of origins: The experiences of adopted people*. London: Routledge and Kegan Paul.

Trouw (11-5-1988). Maricella praat alleen in gedachten met haar ouders.

Trouw (7-10-1991). Meneer Kim' speurt mee. Koreaanse adoptiekinderen willen weten wie hun echte ouders zijn.

Trouw (15-10-1992), Vrouwen uit tehuis eisen kennis van hun afstamming op.

Tubantia (24-12-1991). Rita gaat naar haar moeder in Nepal. Ik denk dat ik pas tot rust zal komen, als ik haar terug zie.

Tubantia (30-5-1992). Er is geen aarzeling: Dit is mijn moeder, dit is mijn dochter.

Verhulst, F.C., & Versluis-den Bieman, H.J.M. (1989). *Buitenlandse adoptiekinderen: Vaardigheden en probleemgedrag*. Assen/Maastricht: Van Gorcum.

Winkler, R.C. (1983). *The search of adoptees and relinquishing mothers for each other*. Request for Support Grant. Western Australia: University.

Witte, H.F.J. de (1990). Ontwikkelingspsychopathie en psychopathiforme gedragsstoornissen (Conduct Disorders). In: J.A.R. Sanders-Woudstra & H.F.J. de Witte (red.), *Leerboek kinder- en jeugdpsychiatrie*. Assen: Van Gorcum.

Noten

1) Deze term ligt wel goed in het gehoor, maar is onjuist. Deze kinderen hebben ook een 'bodem', zoals elk mens deze heeft. Hun bodem en bedoeld wordt het ontwikkelde gevoelsleven, het sociaal bewustzijn en de gewetensfunctie, laat echter een gestoorde en onvolledige ontwikkeling zien. Uit de kinderpsychiatrie is voorts bekend hoe moeilijk het is om tot een effectieve behandeling van effecten van vroegtijdige verwaarlozing te komen. Het verwaarlozingssyndroom is daarom uiterst moeilijk te cureren. Veel ouders van buitenlandse adoptiekinderen ondervinden dit helaas.

2) Ik zie hier even af van de specifieke complicaties voor de Joodse groep. Bijvoorbeeld het feit dat in sommige pleeggezinnen grote moeite bestond de Joodse achtergrond van het kind te erkennen en dit later ernstige problemen heeft kunnen veroorzaken tussen Joods kind en pleegouders.

Bijlage 1.Ter adoptie aangeboden Nederlandse en buitenlandse kinderen tussen 1970 - 1991

JAAR	I AANTAL NEDERLANDSE KINDEREN	II AANTAL BUITENLANDSE KINDEREN	I+II TOTAAL AANTAL GEPLAATSTE ADOP.KINDEREN	III TOTAAL DOOR RECHTER TOEGE-WEZEN ADOPTIES	IV TOTAAL AANTAL LEVENDGEBORENEN	III ALS FRACTIE VAN IV	STIEF-OUDER ADOPTIE
			t/m 1969	6877			
1970	747	142	889	1209	238.912	0.51	
1971	568	159	727	1155	227.912	0.51	
1972	396	203	599	1292	214.133	0.60	
1973	328	316	644	1260	194.993	0.65	
1974	214	619	833	1679	185.982	0.90	
1975	171	1018	1189	1535	177.876	0.86	
1976	157	1125	1282	1492	177.090	0.84	
1977	142	1105	1247	1720	173.296	0.99	
1978	144	1211	1355	1544	175.400	0.88	
1979	143	1287	1430	1798 [3]	175.000	1.03	
1980	104	1594	1698	1901	181.300	1.05	106
1981	99	1161	1260	2543	178.600	1.42	518
1982	77	1045	1122	2365	172.070	1.37	559
1983	66	1365	1431	1937	170.240	1.14	535
1984	63	1099	1162	1840	174.440	1.05	462
1985	72	1137	1209	1619	177.000	0.91	356
1986	63	1292	1355	1781	184.300	0.97	365
1987	39	872	911	1963	186.676	1.05	367
1988	49	577	626	1629	186.647	0.87	408
1989	30	642	672	1265	188.979	0.67	372
1990	52	830	882	1174	197.965	0.59	415
1991	49	819	868	1338	198.665	0.73	359 [4]
	3773	19618	23391	42916			4822

3) Inclusief de stiefouderadopties 1980 en volgende jaren; wet is sinds 1979 van kracht.
4) Cijfers ontleend aan het Centraal Bureau voor de Statistiek.

Bijlage 2. De belangrijkste landen van herkomst van buitenlandse adoptiekinderen voor Nederland tussen 1970 en 1991

Land	Aantal adopties		Totaal aantal
	1990	1991	
Totaal aantal adopties tot 1990 is 17.918			
Korea	6	9	3.751
Indonesië	-	-	3.071
Sri Lanka	263	228	3.031
Columbia	208	169	2.943
India	92	77	2.365
Brazilië	91	111	580
Griekenland[5]	-	-	576
Bangladesh	-	-	495
Libanon	-	1	327
Oostenrijk	-	-	291
Thailand	19	23	236
Chili	2	3	202
Haïti	19	-	192
Peru	4	6	184
Ethiopië	33	33	140
Filipijnen	13	12	128
Polen	22	40	110
Taiwan	17	31	98
Duitsland	-	-	97
Suriname	17	25	96
Joegoslavië	-	-	82
Costa Rica	1	10	54
Mauritius	-	-	52
Dominicaanse Republiek	1	2	46
Roemenië	4	23	28
Overige Landen[6]	18	16	392
Totaal	830	819	19.567

5) De meeste adopties voor 1970.

6) Tot 1974 inclusief genoemde landen. Hetgeen betekent dat het aantal adopties uit Duitsland, Oostenrijk en Joegoslavië veel hoger ligt.

Bijlage 3. Aantal overgangen per jongere.

aantal overgangen	uit huis geplaatsten	
1	3	8%
2	6	15%
3	10	25%
4	8	20%
5	3	8%
6 of meer	10	25%
totaal	40	101% °

° afrondingsverschil

- 6 -

HULPVERLENING EN POTENTIEEL THUISLOZEN

ANNE BENINE VAN BERKEL-VAN SCHAIK

1. Inleiding

Tussen mei 1990 en juli 1991 is door de Vakgroep Sociale Geneeskunde van de Katholieke Universiteit Nijmegen een onderzoek uitgevoerd naar de mogelijkheden van bestaande ambulante hulpverleningsinstellingen om thuisloosheid bij hun cliënten te voorkomen (Van Berkel-van Schaik en Nuy, 1991). De opdracht hiervoor ging uit van het Nederlands Instituut voor Zorg en Welzijn te Utrecht. De centrale vraag was: kan het marginaliseringsproces waar thuisloosheid het einde van vormt, tijdig worden onderbroken door een positieve invloed van bestaande hulpverleningsinstellingen? Het gaat hier dus uitdrukkelijk om een onderzoek naar algemeen maatschappelijke hulpverleningsinstellingen en hun cliënten en niet om een specifiek onderzoek naar thuisloosheid en thuislozen.
Het project, dat voor dagelijks gebruik de naam MARMOT (Marginaliseringsmechanismen Ontwikkeling Thuisloosheid) meekreeg, omvatte twee fases: een oriënterende en een uitvoerende fase. De oriënterende fase bestond uit een literatuurstudie, een dossieronderzoek bij een thuislozeninternaat te Nijmegen en een kennismaking met het project 'Sociale Thuiszorg' in Tilburg. Dit laatste is een plaatselijk samenwerkingsverband tussen een aantal hulpverleningsinstellingen, met een centraal meld- en coördinatiepunt in het thuislozeninternaat *De Klinkert*. Het project verkeerde tijdens het onderzoek nog in een experimentele fase.
In de tweede, uitvoerende fase stond de vraag centraal of en in hoeverre de bestaande hulpverlening aansluit op de noden van de cliënten. Met het oog daarop zijn meer concrete onderzoeksvragen geformuleerd die enerzijds op de structuur en werkwijze van de instellingen waren gericht, anderzijds op de noden van de cliënten. Het onderzoek is uitgevoerd in Oostelijk Zuid-Limburg. Er waren vier instellingen bij betrokken, namelijk:

» de Gemeentelijke Sociale Dienst van de gemeente Heerlen, afdeling Bijstandsmaatschappelijk Werk;
» het Centrum voor Maatschappelijk Werk te Heerlen;

» het Consultatiebureau voor Alcohol en andere Drugs (CAD) Oostelijk Zuid-Limburg te Heerlen;
» het Regionaal Instituut voor Ambulante Geestelijke Gezondheidszorg (Riagg) Oostelijk Zuid-Limburg te Heerlen.

Het onderzoeksinstrumentarium bestond uit een schriftelijke enquête, een steekproefonderzoek en een aantal interviews. De enquête was gericht aan de directeuren van de vier geselecteerde instellingen en had betrekking op de vorm, de inhoud en het verloop van het hulpaanbod. Het steekproefonderzoek leverde gegevens op over cliënten en hun noden. Hierbij is onderscheid gemaakt tussen adequaat en niet-adequaat geholpen cliënten. De derde en laatste stap in het onderzoek betrof een aantal interviews met hulpverleners. Hierin werden hen de voorlopige resultaten van het onderzoek ter beoordeling voorgelegd en is hun tevens gevraagd naar de ideeën omtrent de mogelijkheden om thuisloosheid te voorkomen.

De resultaten en conclusies van het MARMOT-onderzoek zijn geformuleerd als antwoord op de onderzoeksvragen. Zij hebben betrekking op elk van de drie terreinen: kenmerken van cliënten, werkwijze en hulpaanbod van instellingen en meningen van hulpverleners.

2. De conclusies van het MARMOT-onderzoek

Wat zijn de specifieke kenmerken van de categorie niet-adequaat geholpen cliënten? De niet-adequaat geholpen cliënten onderscheiden zich als groep van diegenen die wel adequaat zijn geholpen door onder andere de volgende kenmerken.

Er is onder hen over het algemeen een relatief groot aantal mannen, ongehuwden, alleenstaanden en paren zonder kinderen. Relatief veel van deze cliënten zijn werkloos en leven van een uitkering. Een belangrijk deel van hen is laag opgeleid en heeft een laag beroepsniveau.

Er zijn onder hen ook relatief veel mensen met een complexe problematiek. Meer mensen uit deze groep dan uit de groep adequaat geholpenen zijn al eerder met dezelfde of met andere instellingen in contact geweest en meer mensen worden na afsluiting van het contact doorverwezen. Veel cliënten zijn voorts matig tot slecht gemotiveerd om aan de hulpverlening actief mee te weken. Voor een betrekkelijk groot aantal verandert de probleemsituatie ten slotte weinig en is de prognose derhalve onzeker tot ongunstig. Op individueel niveau komen deze kenmerken afzonderlijk maar ook veelvuldig in combinaties voor en zijn door ons beschreven als risicofactoren bij de ontwikkeling van thuisloosheid.

Wat past in het hulpaanbod niet bij een bepaalde groep cliënten en waarom niet? De vier onderzochte instellingen blijken te maken te hebben met een hoog percentage uitval. Bijna de helft van het aantal cliënten krijgt of aanvaardt geen passende hulp. De punten waarop de hulpverlening niet aansluit bij de noden van deze cliënten zijn de volgende.

» De hulpverlening van de instellingen is gebaseerd op de aanwezigheid van een zekere mate van motivatie tot zelfstandig functioneren bij de cliënt. Wanneer deze motivatie ten enenmale ontbreekt, dan is deze vorm van hulpverlening vruchteloos.

» De instellingen zijn categoriaal van opzet en werkwijze. Zij richten zich veelal op individuele cliënten die betrekkelijk hoge drempels (eigen initiatief, wachttijden) moeten overschrijden om binnen te komen. Vervolgens moeten zij een aanzienlijke mate van uithoudingsvermogen (motivatie) opbrengen om de behandeling tot een goed einde te brengen. Van veel cliënten is dit teveel gevraagd. Uit de dossiers en uit de interviews blijkt dat veel cliënten nauwelijks zicht op hun problemen hebben. Maar zelfs als ze dat wel hebben, dan zijn zij vaak niet realistisch in hun verwachtingen ten aanzien van de hulpverlening.

» De hulpverleners hebben wel degelijk inzicht in de complexiteit van de problematiek van een groeiend aantal cliënten. Zij kunnen echter maar ten dele inspelen op die problematiek, omdat zij begrensd zijn door de structuur en de werkwijze van de instelling, de beschikbare financiële middelen en de menselijke mogelijkheden.

De structuur en werkwijze van de instellingen zijn veelal gebaseerd op de maatschappelijke ideologie van de jaren '60 en '70 die anno 1990 enigszins achterhaald lijkt te zijn. Daarbij komt een enorm toegenomen bureaucratisering die belemmerend werkt op vormen van hulpverlening waarbij geïmproviseerd moet kunnen worden. De financiering berust op aantallen cliënten, hetgeen niet stimuleert tot het nemen van initiatieven of het doen van experimenten. Resteren de vindingrijkheid en de opofferingsgezindheid van hulpverleners, maar de toegenomen werkdruk stelt echter ook hier grenzen.

» Een van de belangrijkste knelpunten lijkt te liggen in het gebrek aan afstemming van hulpverleningsinstellingen op elkaar ten behoeve van met name hun moeilijk adequaat te helpen cliënten. Uit elk van de drie onderdelen van het onderzoek (enquête, steekproefonderzoek en interviews) blijkt, dat instellingen veelal naast elkaar werken, ook op overlappende terreinen waar duidelijk is dat samenwerking effectiever zou zijn. Ook cliënten weten dat en maken er soms misbruik van. De officiële contacten tussen de instellingen beperken zich grotendeels tot verwijzingen. Officieus zijn er vele meer, maar deze zijn meestal

afhankelijk van de initiatieven, de onderlinge verstandhouding en de bereikbaarheid van individuele hulpverleners.

Achten hulpverleners reële mogelijkheden aanwezig om de genoemde probleemgroep (de potentieel thuislozen) te beperken en zo ja, welke zijn dat dan? Door de hulpverleners is tijdens de interviews in vele toonaarden antwoord gegeven op deze laatste onderzoeksvraag. De hoofdthema's om een betere aansluiting van de hulpverlening bij de noden van cliënten tot stand te brengen, zijn: structuur aanbrengen, contacten versterken en zorg verlenen. Deze thema's staan niet los van elkaar, al krijgen ze naargelang de situatie van de cliënt een verschillende nadruk.

Structuur is van essentieel belang in het leven, het geeft houvast. Het aanbrengen of versterken ervan kan op velerlei manieren gebeuren. Voorbeelden zijn: arbeidsbemiddeling en contacten met werkgevers; het aanbieden van bezigheden; mensen leren gebruik te maken van hun omgeving (buren en familie inschakelen); het verschaffen van een basis in de meest letterlijke zin: een woonomgeving met een zeker minimum aan begeleiding.

De *contactversterking*, zo essentieel om het levensgevaarlijke sociaal isolement te vermijden, loopt met het vorige thema meestal parallel. Voorbeelden hiervan zijn: inloopcentra, huiskamerprojecten en andere dagopvang waar naast verschillende vormen van zorg, mogelijkheden bestaan tot het leggen van contacten. Ook wordt het belang van het persoonlijk contact tussen hulpverlener en cliënt onderstreept. Het slagen van de hulpverlening hangt hier uiteindelijk vaak vanaf.

Zorgverlening ten slotte is het centrale thema in de hulpverlening aan cliënten die de weg van de marginalisering al een eindweegs zijn gegaan. Erkenning van hun probleem staat daarbij bovenaan. Deze kan tot uitdrukking komen door de cliënt de gelegenheid te geven zijn verhaal te doen zonder daar direct consequenties van actieve hulpverlening aan te verbinden. De bedoelde vorm van zorgverlening richt zich ook op de basisbehoeften van de cliënt: eten, slapen en wassen. Zij is uiterst pragmatisch en bestaat voor een groot deel uit hand- en spandiensten. Bij dreigende criminalisering kan een financiële regeling nodig zijn. De zorg dient laagdrempelig te zijn en zonder afspraak of spreekuur te kunnen plaatsvinden. Langdurige, laag-frequente begeleiding is vaak onontbeerlijk. Deze vormen van zorgverlening zijn tijdrovend en arbeidsintensief. Er zou daarom een behoorlijke beloning tegenover dienen te staan. Ook de inzet van vrijwilligers zou uitkomst kunnen bieden.

In de *attitude* van de hulpverlener zijn enkele grondhoudingen van groot belang. Solidariteit en identificatievermogen met de cliënt en zijn omstandigheden staan in dit verband bij de geïnterviewde hulpverleners hoog genoteerd. Creativiteit en het

vermogen initiërend te werk te gaan, hangen daar nauw mee samen. Verder mag de hulpverlener geen hoge verwachtingen koesteren ten aanzien van de resultaten van zijn werk. Hij/zij moet alert zijn op de beginsymptomen van marginalisering zoals zelfverwaarlozing of andere signalen van dreigende desintegratie. Van de verantwoordelijkheid van de cliënt voor het eigen functioneren mag niet te snel teveel worden verwacht, deze moet geleidelijk worden opgebouwd.

Het zou een goede zaak zijn indien in de *opleiding* van de hulpverleners al aandacht zou worden besteed aan de specifieke noden van extreem problematische cliënten. In het verlengde hiervan zou het ideaal zijn wanneer er hulpverleners zouden zijn die zich in de hulpverlening aan deze cliënten willen gaan specialiseren.

Het ons inziens meest belangrijke bij dit alles is echter een *hechte samenwerking* tussen instellingen op een zeer breed vlak. Daaraan schort het in de meeste gevallen in ernstige mate, terwijl er grote behoefte aan blijkt te bestaan. Al hetgeen aan mogelijkheden is aangedragen om de aansluiting van de hulpverlening op de noden van extreem problematische cliënten te verbeteren, lijkt zonder nauwe samenwerking tussen de instellingen, gedoemd te mislukken. Voor het realiseren van die samenwerking wordt niet zozeer gedacht aan nieuwe samenwerkingsverbanden als wel aan een betere coördinatie en het creëren van steunpunten.

Wanneer het op *preventie* aankomt, zijn mogelijkheden van samenwerking met bijvoorbeeld bedrijven en scholen onmisbaar. Wil preventie enige kans van slagen hebben, dan dient daarmee zeer vroegtijdig te worden begonnen. De geïnterviewde hulpverleners zien echter de marginalisering van extreem problematische cliënten in de meeste gevallen als een vrijwel onomkeerbaar proces met wortels in de persoonlijkheid en het milieu van herkomst van de cliënt.

Primaire preventie zien zij in zulke gevallen als onbegonnen werk voor hulpverleningsinstellingen. De aan de orde gekomen mogelijkheden om thuisloosheid te voorkomen, zijn dan ook bedoeld als hulpmiddelen bij secundaire en tertiaire preventie.

3. Discussie

Niet zeer veelomvattend maar wel uit het leven gegrepen, zijn pogingen om thuisloosheid te voorkomen door het pragmatisch lenigen van individuele en acute nood (bijvoorbeeld financiële hulp zodat uithuiszetting kan worden vermeden). Zonder de beperkingen ervan uit het oog te verliezen, zou kunnen worden gesteld dat een dergelijke aanpak wellicht de meest realistische lijkt. Een van de beperkingen is wel, dat er geen spectaculaire aantallen potentieel thuislozen mee worden bereikt. Een ander veel reëler gevaar is, dat met het lenigen van acute nood de werkelijke problemen blijven bestaan en veel tijd en energie wordt gestoken in iets dat uiteindelijk niet meer dan symptoombestrijding blijkt te zijn.

De problematiek van de potentieel thuisloze mens is bijna altijd complex van aard. Het lijkt zinvol de meest acute nood in deze complexiteit slechts dan op te lossen als er enig uitzicht bestaat op een vervolgbehandeling of -begeleiding. Het heeft bijvoorbeeld weinig zin iemand die zichzelf verwaarloost, nieuw in de kleren te steken wanneer redelijkerwijs verwacht kan worden dat hij die nieuwe kleren onmiddellijk gaat verkopen om zich van de opbrengst ervan een stuk in de kraag te drinken. Anderzijds kan het juist veel zin hebben iemand, die de zorgen en ellende boven het hoofd zijn gegroeid en die mede daardoor zichzelf en zijn omgeving verwaarloost, met een opknapbeurt een nieuwe start te geven. In de internaten voor thuislozen is dit trouwens de gebruikelijke werkwijze: eerst tegemoet komen aan de meest dringende behoeften van mensen aan rust, eten en hygiëne en vanaf die basis werken aan de normalisatie van het levenspatroon.

Een derde beperking van de genoemde pragmatische aanpak is, dat zij zich richt op mensen die al in een vrij ver gevorderd stadium zijn in de ontwikkeling van thuisloosheid. Voorwaarde voor effectieve hulpverlening in dergelijke gevallen lijkt dan ook dat hulpverleners in staat zijn, mensen die op betrekkelijk korte termijn thuisloos dreigen te geraken, als zodanig te *herkennen*. Hiervoor dienen zij op de hoogte te zijn van de verschillende risicofactoren van thuisloosheid en hun onderlinge samenhang en dienen zij alert te zijn op de symptomen van (dreigende) thuisloosheid. Hulpverleners moeten daarvoor wellicht een wat wijdere horizon ontwikkelen dan die van het eigen categoriale werkterrein. Een moeilijkheid hierbij is dat lang niet alle mensen met een problematiek die tot thuisloosheid kan leiden, bij een voorziening aankloppen.

Behalve het kunnen herkennen van een complexe problematiek die het eigen werkterrein overschrijdt, is van belang dat medewerkers van instellingen de situatie kunnen *beoordelen*. Heeft het zin de cliënt te helpen met het specifieke probleem waarmee deze bij de instelling komt, of zijn andere maatregelen beter op hun plaats, bijvoorbeeld doorverwijzing of gecombineerde hulpverlening? In de huidige praktijk komt een dergelijke herkenning en beoordeling door hulpverleners weliswaar vaak voor, maar het lijkt dan nogal eens te ontbreken aan concrete mogelijkheden voor samenwerking of aan effectieve doorverwijzing naar andere instellingen van zorg.

Een logisch vervolg van herkenning en beoordeling van problematiek is de mogelijkheid daarnaar te kunnen *handelen*. Die mogelijkheid dient dan niet op te houden bij het eigen categoriale zorggebied. Openheid tussen categoriale voorzieningen en bekendheid met elkaars werkwijzen, mogelijkheden en beperkingen zijn daarbij wellicht van meer belang dan allerlei overleg- en samenwerkingsstructuren.

Uiteindelijk, zo moeten we toch concluderen, kan met een pragmatische en individuele benadering, via tijdige herkenning van de problematiek en samenwerking

van de betreffende voorzieningen, maar een beperkt aantal mensen wellicht voor thuisloosheid worden behoed.

Voor een groter en wellicht groeiend aantal mensen in onze maatschappij lijkt de uiteindelijke thuisloosheid onvermijdelijk. Voor deze groep zal een oplossing wellicht niet in eerste instantie in therapie en resocialisatie moeten worden gezocht, maar eerder in een acceptatie van hun toestand. De nadruk zou dan komen te liggen op het creëren van een woon- en leefmilieu, zoals dat in feite bij de thuislozenzorg al bestaat. Op basis van de ervaringen in de thuislozenzorg zou het daar bestaande woon- en leefmilieu kunnen worden uitgebreid en gedifferentiëerd, met de nadruk op het non-categoriale karakter en de individuele benaderingswijze van deze vorm van zorg. Door middel van (uitbreiding van) verschillende vormen van begeleid wonen, zoals internaten voor lang- en kortdurend verblijf, aanleunwoningen en dagopvang, zouden verschillende gradaties van (on)zelfstandigheid bij mensen kunnen worden opgevangen. Mede met het oog op de verwachte toename van het aantal thuislozen dient de aandacht wellicht vooral uit te gaan naar twee groepen waarmee op dit moment de thuislozenzorg dichtslibt, namelijk (ex)-psychiatrische patiënten en bejaarden.
Met een uitbreiding van non-categoriale woon- en leefmogelijkheden naar het model van de thuislozenzorg, zou de doorstroming in deze vorm van zorg worden bevorderd. Bovendien zou een groot aantal mensen dat nu door GGZ-voorzieningen als voor hen onhanteerbaar naar de thuislozenzorg wordt verwezen, niet zo ver hoeven te komen en in een eerdere fase in een aangepast milieu terecht kunnen.
Samenvattend kan worden gesteld dat hulpverleners, naast herkenning en beoordeling van extreem problematische situaties, handelingsmogelijkheden dienen te hebben en wel in twee richtingen. Eén richting is die van therapie en resocialisatie wanneer deze tot de reële mogelijkheden kunnen worden gerekend. Hiervoor zijn flexibele vormen van samenwerking tussen voorzieningen en mogelijkheden voor doeltreffende verwijzing nodig. Een tweede richting is die van normalisatie van de status quo. Hiervoor is het nodig dat er verschillende vormen van begeleid wonen beschikbaar zijn. Het is te verwachten dat, gezien de complexiteit van de problematiek van potentieel thuislozen en de maatschappelijke ontwikkelingen die deze problematiek vermoedelijk in de hand werken, de tweede handelingsrichting de nadruk zal krijgen.

Literatuur

Berkel-van Schaik, A. van en M.H.R. Nuy (1991). *Mechanismen bij de ontwikkeling van thuisloosheid.* Rapport. Nijmegen.

Bie, H. de, Dortmans, H. e.a. (1990). *Thuisloze jongeren.* Nijmegen: ISG.

Bogerd, I. v.d. (1990). *Wissels tussen GGZ en thuislozenzorg: Een exploratieve studie naar psychiatrische problemen onder zwervende thuislozen.* Nijmegen: ISG.

Brouwers, H.G., Nuy, M.H.R., & Heydendael, P. (1990). *De werking van het mentaal systeem. PLOTT fase 2.* Nijmegen: ISG.

Heydendael, A., Brouwers, H.G., & Nuy, M.H.R. (1990). *Thuisloosheid in Oostelijk Zuid-Limburg. Plott-Stedenonderzoek.* Nijmegen: ISG.

Heydendael, P., Nuy, M.H.R., & Brouwers, H.G. (1988). *De opbouw van het mentaal systeem. PLOTT fase 1.* Nijmegen: ISG.

Heydendael, P., Nuy, M.H.R., & Brouwers, H.G. (1990). *De bevindingen van het mentaal systeem. PLOTT fase 3.* Nijmegen: ISG.

Heydendael, P., Nuy, M.H.R., & Hazendonk, A. van (1980). *Uit de pas. Denkbeelden, theorieën en onderzoek over thuislozen en andere maatschappelijk gehandicapten.* Nijmegen: Dekker & van de Vegt.

Heydendael, P. (1987). *Territoria. Denkbeelden over thuisloosheid. Inaugurale rede.* Nijmegen.

Jacobsen, B. (1990). *Medische aspecten algemeen crisis-opvangcentrum.* Wetenschappelijke Stage Geneeskunde. Nijmegen: ISG.

Jong, A.Tj. de (red.) (1990). *Thuisloosheid in Nederland.* Amsterdam: Concern/Bureau Welzijnsmarketing.

Joosten, A. (1989). *De lichamelijke gezondheid van thuisloze mannen.* Wetenschappelijke Stage Geneeskunde. Nijmegen: ISG.

Kraft, M. (1990). *De lichamelijke gezondheid van thuisloze vrouwen.* Wetenschappelijke Stage Geneeskunde. Nijmegen: ISG.

Nuy, M.H.R. (red.) (1988). *Decor van sociale armoede.* Den Haag: SDU.

Nuy, M.H.R. (1989/1990). *Een slecht geïnspireerd bestaan. 2 Dln., Noodlottige Passies; De moed en armoed van een thuisloze man.* Grave: Alfa.

Nuy, M.H.R. (red.) (1990). *Landelijk traject thuislozenzorg '90-'95. Beleidsnota van de LSTO.* Beekbergen/Nijmegen.

Walenbergh, M. (1990). *Psychiatrische symptomen bij thuisloze mannen. Een survey-onderzoek bij bewoners van vijf instellingen voor thuislozenzorg.* Wetenschappelijke Stage Geneeskunde. Nijmegen: ISG.

- 7 -

PROJECT ZWERFJONGEREN AMSTERDAM 1990 - 1994

MARIAN HARTEN

1. Inleiding

In 1988 verscheen een gemeentelijke notitie waarin het beleid ten aanzien van dak- en thuisloze jongeren werd uitgewerkt. Deze notitie, *Zwerfjongeren en Jongerenprostitutie,* heeft geleid tot de installatie van een stuurgroep Zwerfjongeren.

Deze stuurgroep, waarin verschillende Amsterdamse organisaties participeerden, heeft het project Zwerfjongeren geïnitieerd door voorstellen uit de eerder genoemde notitie te concretiseren.

Het bijzondere van dit project is, dat er door verschillende disciplines wordt samengewerkt, waardoor hulpverlening vanuit diverse invalshoeken mogelijk is. Het betreft de volgende instellingen.

» Stichting Streetcornerwork (SSCW).
» Jongeren Advies Centrum (JAC).
» Hulp voor Onbehuisden (HVO).
» Psychologisch Pedagogisch Instituut (PPI).
» Gemeentelijke Geneeskundige en Gezondheidsdienst (GG&GD).

Het project is een experiment dat financieel mogelijk wordt gemaakt door het ministerie van WVC en de gemeente Amsterdam. Na een periode van vier jaar zal het experiment geëvalueerd worden. Dat is eind 1994.

De vijf organisaties hebben voor de verschillende hulpverleningsfuncties werkplannen opgesteld. De taakverdeling is als volgt.

» SSCW - signalering, preventie en primaire dienstverlening.
» JAC - advies en (individuele) begeleiding en informatie.
» PPI - vorming en onderwijs.
» HVO - opvang en verblijf.
» GG&GD - casemanagement.

Om de zwerfjongeren op een aantal terreinen een samenhangend hulpaanbod te kunnen doen, moet de situatie drastisch worden gewijzigd. Omdat deze hulpverle-

ning vraagt om een multi-dimensionale aanpak, is gekozen voor een samenwerking tussen verschillende instellingen. Alleen dan is het mogelijk op een breed gebied functionele hulp te bieden. Hoewel de jongeren nog wel te maken krijgen met verschillende personen, zal het doorsturen van de ene naar de andere instelling tot de verleden tijd gaan behoren. Het bundelen van de kennis van alle instellingen, die elk hun eigen aanpak hebben ontwikkeld, maakt het mogelijk de vereiste meerwaarde te bieden.

2. Doel van het project

Doel van het project is het tot stand brengen van een samenhangend hulpaanbod voor zwerfjongeren in Amsterdam, waarbij in de opbouw van het aanbod aangesloten wordt bij de diversiteit in de vraag van de doelgroep. Het uiteindelijke doel is het aantal dak- en thuisloze jongeren te doen afnemen.
De concrete hulpverleningsdoelen zijn:

- bevorderen dat wordt voorzien in de primaire levensbehoeften op het vlak van huisvesting, financiën en medische voorzieningen;
- bevorderen dat de jongeren een meer gestructureerd leven gaan leiden, zodanig dat ze voor hun primaire levensbehoeften een minimale vorm van zelfredzaamheid bereiken;
- bevorderen dat de jongeren een sociaal netwerk opbouwen en dóór- of terugstromen naar onderwijs en/of werk.

Tot de doelgroep behoren dak- en thuisloze jongeren in de leeftijd tot 23 jaar die tenminste drie maanden zwerven. Deze jongeren verblijven en slapen op wisselende adressen en op straat. Naast de huisvestingsproblemen is er sprake van een meervoudige problematiek: op het gebied van financiën, dagbesteding,politie/justitie, arbeid, onderwijs, verslaving, gezondheid/welzijn en relaties.
Kenmerkend is, dat de jongeren contacten met de hulpverlening vermijden. Zij hebben daarmee al vaak te maken gehad en hun ervaringen hebben niet geleid tot een verbetering van hun situatie.
De prioriteit binnen de doelgroep ligt bij de jongeren tot 18 jaar en de beginnende zwervers, Marokkaanse dak- en thuisloze jongeren en zij die in de prostitutie werken. Jongvolwassenen van 24 en 25 jaar kunnen ook nog tot de doelgroep behoren. Wil de hulpverlening de jongeren bereiken, dan zal deze uiteraard moeten aansluiten bij hun situatie, en die vraagt dat *out reaching* te werk wordt gegaan. Uit zichzelf komen de meeste jongeren niet.

Het betekent ook, dat moet worden aangesloten bij de primaire, vaak zeer praktische vraag van de jongeren om onderdak en financiële middelen. Aansluitend moet bewerkstelligd worden dat de leefsituatie van de jongere verbetert. Kortom, wat het project primair voor ogen staat, is het geven van zeer laagdrempelige materiële hulp waarbij er weinig eisen aan de jongere worden gesteld. Het veldwerk van met name het SSCW is hierin gespecialiseerd.

3. De deelnemende instellingen

De in 1989 geïnstalleerde stuurgroep heeft het hulpaanbod uitgewerkt. Na haar eindrapportage is deze stuurgroep in 1990 opgeheven. De nieuwe stuurgroep, die verantwoordelijk is voor de uitvoering van het zwerfjongerenproject, bestaat uit de vijf directieleden van de instellingen die bij het project betrokken zijn.

De opdrachten die de verschillende instellingen bij de start op zich hebben genomen, zijn als volgt omschreven.

De *Stichting Streetcorner Werk* heeft als taak het in de stad signaleren van de dak- en thuisloze jongeren en het leggen van contacten. Veldwerkers gaan de straat op en zoeken de jongeren op plaatsen waar zij zich ophouden. Naast het veldwerk zijn er twee inlooppunten, waarvan één speciaal voor Marokkaanse jongeren, die alle dagen per week twee uur per dag open zijn. De hulp is vooral gericht op preventie en primaire dienstverlening. Er zijn spreekuren van artsen en andere hulpverleners. Men kan er douchen, kleren wassen en wat eten en drinken. De taak van SSCW in de inlooppunten is het 'doorsluizen' van de jongeren naar de andere mogelijkheden in of buiten het project.

Het *Jongeren Advies Centrum* biedt hulpverlening op een breed terrein. Men verzorgt de materiële en juridische dienstverlening, evenals de psycho-sociale begeleiding. De materiële hulpverlening bestaat onder andere uit het regelen van een onderdak en een uitkering. Met de Sociale Dienst is afgesproken dat het JAC, indien er een hulpverleningsplan is opgesteld, als postadres mag fungeren. Voor de budgettering wordt samengewerkt met de Stichting Inkomen Beheer. Het doel van de psychosociale begeleiding is het zoeken naar stabiele en positieve factoren in het leven van de jongeren en streven naar een reëel toekomstperspectief. De hulpverlening richt zich op het versterken van het netwerk, het omgaan met vrije tijd, het leren omgaan met geld enzovoorts.

Het *Psychologisch Pedagogisch Instituut* verzorgt binnen het hulpverleningskader vorming en onderwijs. Er wordt een groot aantal activiteiten (±20) georganiseerd, variërend van krachttraining tot een theoretische opleiding voor het rijbewijs. In het activiteitenaanbod onderscheidt men wervende activiteiten, zoals fotografie, en

opleiding- en beroepsgerichte activiteiten, zoals vaktheorie horeca. Een beroepskeuzetest is een min of meer verplicht onderdeel van de eerste kennismaking met het PPI. Deze test biedt de hulpverlener zicht op de toekomstwensen en op de mogelijkheden van de jongere en levert informatie op met betrekking tot kennis, motivatie en gedrag. Naar aanleiding van de test worden afspraken gemaakt over welke activiteiten gevolgd gaan worden en met welke frequentie.
De aanpak van het PPI wordt gekenmerkt door: stimuleren, het werken aan zelfvertrouwen, het confronteren en het toewerken naar een realiteitsbesef.
Het Poortgebouw van *Hulp Voor Onbehuisden* heeft de taak opvang en verblijf voor de zwerfjongeren te verzorgen door middel van het beheer van tien noodbedden in het gebouw, waar de jongeren maximaal vijf nachten per maand kunnen overnachten. Tegelijkertijd wordt gezorgd voor nachtopvang elders. Men organiseert de inkoop van bedden bij (jeugd)pensions. Tevens wordt de instroom naar projecten van Begeleid Zelfstandig Wonen verzorgd. Door de woningbouwverenigingen worden op jaarbasis 25-30 woningen beschikbaar gesteld voor dak- en thuisloze jongeren die zelfstandig kunnen gaan wonen. De jongeren krijgen zeer praktische woonbegeleiding, zoals het inrichten en verzorgen van de woning, het beperken van overlast, het leren omgaan met geld, koken.
De *GG&GD* verzorgt het casemanagement van de in het project opgenomen jongeren. Voor de uitvoering is het Buro Casemanagement Zwerfjongeren opgezet. Dit buro is belast met het coördineren van het totaalpakket aan hulpverlening dat de individuele jongere ontvangt en signaleert problemen, trends en leemtes in de hulpverlening. Tevens verstrekt het buro informatie aan instellingen en overheden over de gesignaleerde verschijnselen.
De casemanager zorgt ervoor, dat het voor elke jongere opgestelde behandelplan wordt getoetst en zij bewaakt de uitvoering van dit plan.

4. De samenwerking in de praktijk

Bij de start van het project zijn we direct gestuit op de hoge eisen die gesteld worden aan de samenwerking en de kwaliteit van het management. Samenhang in het aanbod is pas dan gegarandeerd, als men in staat is de ontwikkeling van het eigen werk direct te koppelen en ook gedeeltelijk afhankelijk te stellen van de ontwikkelingen in de andere onderdelen. Het belang van de functionele samenwerking tussen de instellingen moet boven de ontwikkeling van het werkplan van de eigen instelling gesteld worden. Ergo: het instellingsdenken moet worden losgelaten.
De uitwerking van dit beleid in praktische werkplannen is niet altijd eenvoudig geweest. De intensieve samenwerking betekent dat de instellingen zich voor de uit-

voering van het werk aan elkaar moesten binden en genoeg vertrouwen moesten ontwikkelen om elkaar in de wederzijdse hulpverleningskeukens te laten kijken.
Hoewel de functies uiteindelijk helder op papier stonden, bleek tijdens het eerste jaar (1991) een aantal onduidelijkheden te bestaan. Omdat er geen overlappingen bestaan met taken van de andere instellingen, waren er geen problemen ten aanzien van de functies opvang en verblijf (HVO) en ten aanzien van vorming en onderwijs (PPI). Onduidelijkheid bestond er wel over de functies dienstverlening (SSCW) en hulpverlening (JAC). In de praktijk waren er overlappingen in de taakuitoefening met betrekking tot budgettering, het beheren van de postadressen en het onderhouden van de contacten met de voogden. De manier waarop de jongeren in aanraking komen met het project is verschillend. Het veldwerk van SSCW is *outreachend*. Het JAC werkt met een loket. Inmiddels zijn tussen JAC en SSCW afspraken gemaakt over de taakafbakening en wordt er goed samengewerkt. De inzet van beide instellingen wordt binnen dezelfde functie geplaatst. Ieder hanteert binnen een gezamenlijk kader een eigen aanpak, afgestemd op een gedeelte van de doelgroep.
Langzamerhand is men steeds meer gebruik van elkaars mogelijkheden gaan maken en is er een intensieve samenwerking tussen de instellingen ontstaan. Een gezamenlijke scholing op het gebied van trajectbegeleiding is inmiddels gestart.
Methodiekontwikkeling voor het totale project is noodzakelijk, vooral vanwege de ongelijke startposities en de grote verschillen in functie en werkwijze tussen de betrokken instellingen. Op instellingsniveau is men al wel bezig met het ontwikkelen van methodiek.
In het besef, dat voor een goede ontwikkeling van het project daadkracht en centrale besturing noodzakelijk is, is in de loop van 1991 besloten een projectleider aan te stellen. De taak van deze functionaris is het ondersteunen van de stuurgroep en de instellingen bij het opstellen van outputgegevens, streefcijfers en effectmeting.
De projectleider heeft veel vrijheid in het aanbrengen van veranderingen. De stuurgroep realiseert zich, dat zonder centrale sturing veranderingen/verbeteringen niet doorgevoerd kunnen worden.

5. Registratie

Sinds februari 1991 worden bij het casemanagement de personalia van de jongeren en de contacten met de hulpverleners geregistreerd. Dit registratiesysteem zal worden uitgebreid met registratie van de zogenaamde leefgebieden (huisvesting, financiën, gezondheid, justitie), de achtergrond van de cliënt en het behandelplan.
Voor het al dan niet aanmelden bij het casemanagement wordt nog niet door iedereen één lijn getrokken, omdat er onduidelijkheid bestaat over wie wel en wie niet

tot de doelgroep behoort. Inmiddels is er een checklist opgesteld om eenduidigheid in de meldingen te brengen.
Onderstaand volgen enkele cijfers over de in 1991 bij het casemanagement aangemelde jongeren.

Aangemelde jongeren 1991:

Totaal aantal	**509**
Man	81.3 %
Gemiddelde leeftijd	20 jaar
Nederlandse nationaliteit	65.4 %
Marokkaanse nationaliteit	19.6 %
Prioriteitsgroepen	
(Marokkanen, prostituees, meisjes)	51.0 %

Het ontwikkelen van streefcijfers is nog niet mogelijk gebleken. De redenen hiervoor zijn tweeledig. Het is nog niet mogelijk met de beschikbare gegevens de populatie eenduidig in kaart te kunnen brengen en ten tweede is het nog niet mogelijk geweest streefcijfers te produceren die geënt zijn op eenduidige input. Zoals bekend, is het in kaart brengen van situaties ingewikkeld. Het komen tot een eenduidige indicatiestelling is nog moeilijker.

6. De situatie van het project eind 1992

Uit de gegevens van het casemanagement blijkt, dat er in het kader van het project 509 zwerfjongeren zijn geregistreerd. Hierbij zijn 206 nieuwe aanmeldingen, 189 jongens en 73 meiden. Het aantal meiden is relatief gezien toegenomen. Het aantal Marokkaanse jongens is daarentegen sterk afgenomen.
Aan het eind van 1992 kan worden geconcludeerd, dat een aantal problemen zijn opgelost. Er wordt een eenduidige checklist gebruikt bij de eerste keer dat een zwerfjongere zich meldt, meestal bij een inlooppunt.
Het is traceerbaar welke jongeren direct in aanmerking komen voor (nood)onderdak. Er is afstemming over de manier van budgetteren. De hulpverleners van het JAC en de SSCW weten op welke (deel)-deskundigheid men elkaar kan aanspreken. Er is ook duidelijkheid over de leefgebieden waarin de hulpverlening binnen

het project moet worden geboden. Per jongere is er één persoon verantwoordelijk voor het opstellen van het totale behandelplan, het verloop van de evaluatie, de afstemming en de uitschrijving. Jongeren stromen overigens makkelijk door naar de daghulp.

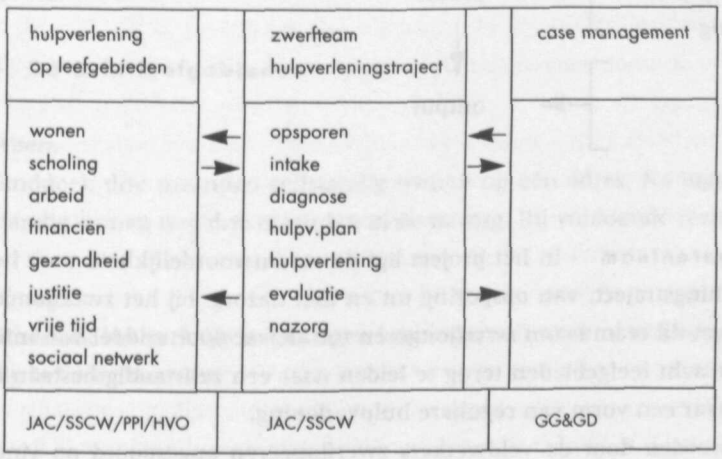
Elke functie stelt zijn eigen behandelplan op. Hoewel er op bepaalde terreinen, zoals de methodiekontwikkeling en de eenduidig te interpreteren registratie, nog veel te doen is en nog verbetering mogelijk is, is de inzet groot en zijn er positieve resultaten behaald.

Verder is er geconstateerd, dat de oorspronkelijke structuur van het project op dit moment belemmerend werkt voor de ontwikkeling van het project. Om tot meer effectieve hulpverlening te komen zal het project zich nog meer moeten kunnen richten op de hulpvraag van de cliënt. De organisatiestructuur dient daarom aangepast te worden. De volgende figuren trachten dit schematisch te verhelderen.

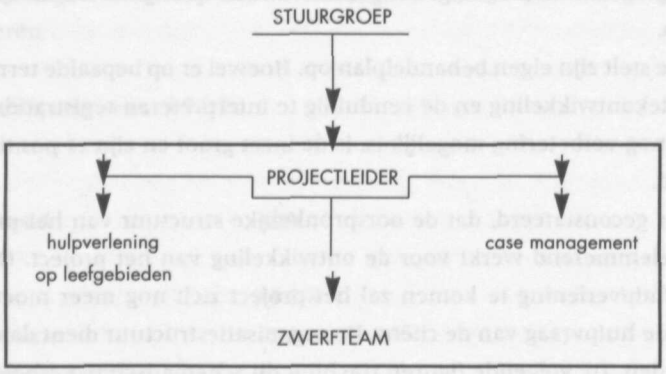
Figuur 1: oorspronkelijk model

Advies en individuele begeleiding	Dienstverlening signaleren en preventie	Vorming en onderwijs	Opvang en verblijf	Casemanagement
JAC	SSCW	PPI	HVO	GG&GD

Figuur 2 : nieuw model

Figuur 3 : nieuwe organisatie

Elke cliënt loopt het volgende traject door:

Hulpverleningstraject:	registratie:
opsporing	
intake: cliëntgegevens	input
status	
diagnose	
hulpverleningsplan	proces
hulpverlening	
evaluatie	
resultaat	output
nazorg	

Het zwerfjongerenteam In het project ligt de verantwoordelijkheid voor het totale hulpverleningstraject, van opsporing tot en met nazorg, bij het zwerfjongerenteam. Doel van dit team is om zwerfjongeren tot 23 jaar door middel van integrale hulp op de acht leefgebieden terug te leiden naar een zelfstandig bestaan of over te dragen naar een vorm van reguliere hulpverlening.
In de praktijk worden door de veldwerkers zwerfjongeren opgespoord op vind-

plaatsen, zij onderhouden contacten met instellingen en leiden de jongeren naar de intake, die plaats vindt in de inloopcentra. Hier wordt er gezorgd voor bad en broodvoorziening en worden de jongeren voorbereid op de hulpverlening.
De leden van het zwerfjongerenteam zijn verantwoordelijk voor het uitwerken van de hulpverleningsplannen en het invoeren daarvan in een registratiesysteem.
De onderdelen wonen en scholing/arbeid worden uitbesteed aan HVO/Poortgebouw en het PPI, op de andere gebieden bieden het JAC en de SSCW hulp.

In de volgende paragraaf worden tot besluit de onderdelen van het project 'Zwerfjongeren Amsterdam 1990 - 1994', zoals dit nu functioneert, overzichtelijk samengevat.

7. Casemanagement en registratie

a. De taken De primaire taak is afstemming en organisatie van de hulpverlening. De overige taken zijn:

» verzamelen van gegevens waarmee de aard en omvang van de problemen van de zwerfjongeren in kaart gebracht kunnen worden;
» verstrekken van informatie over de problematiek van de groep zwerfjongeren aan overheid en derden;
» signaleren van problemen en nieuwe ontwikkelingen, zowel op het gebied van hulpverlening als op het gebied van zwerfgedrag en factoren die daarop van invloed zijn.

Het Bureau Casemanagement voert haar taken uit op grond van de intake-, voortgangs- en afmeldingsformulieren, die door de hulpverleningsteams worden aangeleverd.

b. De acht leefgebieden

Wonen
Einddoel: drie maanden zelfstandig wonen op één adres. Na ingaan van het zelfstandig wonen nog drie maanden in de nazorg. Bij voldoende resultaat afsluiten.

Financiën
Einddoel: het verkrijgen van eigen inkomsten uit werk of uitkering en het zelfstandig beheren daarvan.

Scholing en arbeidstoeleiding

Einddoel: cliënt terug te leiden naar school/opleiding of via scholing toe te leiden naar werk. Wanneer de cliënt drie maanden naar tevredenheid onderwijs volgt of werkt, is het doel bereikt.

Gezondheid

Einddoel: herstel van de relaties met de gezondheidszorg (ziekenfonds, huisarts, tandarts, maar ook verslavingszorg, psychiatrische zorg etcetera).

Het einddoel is bereikt wanneer de cliënt weet wanneer hij de gezondheidshulp moet inschakelen en hij de weg er naar toe weet.

Justitie

Einddoel: sanering van boetes en straffen en het overdragen aan advocatuur en reclassering.

Vrijetijdsbesteding

Einddoel: cliënt moet bewust keuzes kunnen maken in het hoe en met wie hij/zij de vrije tijd besteedt.

Herstel sociaal netwerk

Einddoel: rondom de cliënt moet een hersteld netwerk van familie en/of vrienden zichtbaar zijn.

De hulpverlening die het project met veel energie gestalte tracht te geven, kent een eindpunt wanneer:

a. de hulpverlening succesvol is geweest. Dat wil zeggen, dat de jongere niet meer in het zwerfcircuit vertoeft;
b. er gezien de evaluatie overgedragen kan worden naar een instelling voor reguliere hulpverlening;
c. er langer dan drie maanden geen contact is geweest tussen het zwerfjongerenteam en de cliënt.

- 8 -

DE HULPVERLENING IN DE THUISLOZENZORG

TOM HESSING

1. Het onderscheid tussen dak- en thuisloosheid

De begrippen dakloosheid en thuisloosheid worden dikwijls door elkaar gebruikt, terwijl er naar mijn mening tussen beide een wereld van verschil bestaat.

Dakloosheid is te beschouwen als een acuut probleem waar een materiële oplossing voor bestaat. Het probleem als zodanig ligt buiten de eigen persoonlijkheid. Iemand kan dakloos worden wanneer hij door omstandigheden ineens geen dak meer boven zijn hoofd heeft. Dit kan iedereen in principe overkomen.

Dakloosheid komt in Nederland wel degelijk voor. Een van de meest bekende oorzaken is een geëscaleerde ruzie in huiselijke kring. Het is dan echter primair een huisvestingsprobleem. Ook komen steeds meer mensen onder het bestaansminimum terecht, waardoor uitzetting kan volgen. Dakloosheid heeft dan een vooral economische oorzaak.

Daarnaast kunnen mensen door hun verslaving op straat terechtkomen, omdat zij niet over voldoende financiële middelen beschikken om zowel hun verslaving als hun huisvesting en huishouden te bekostigen. De kern van de dakloosheid is dan de verslavingsproblematiek.

Een dakloze is in principe in staat zelfstandig te functioneren (= wonen) in onze maatschappij, in tegenstelling tot de thuisloze, die een fundamenteel wantrouwen heeft, een identiteitsbesef mist en gedreven wordt door overlevingsgedrag.

2. Kenmerken van thuisloosheid

In het hierna volgende wordt thuisloosheid getypeerd aan de hand van een aantal basiskenmerken.

In de eerste plaats is er bij de thuislozen sprake van een fundamenteel *wantrouwen*, hetgeen wordt gekenmerkt door de volgende aspecten:

» de thuisloze heeft een wantrouwen jegens zichzelf en anderen, met als gevolg een onvermogen en/of diepgewortelde angst om relaties aan te gaan;
» zijn territorium is beperkt tot zijn lijf;
» de thuisloze mist bepaalde gevoelens en is niet in staat zich aan mensen te binden (hechting) of samen te werken met anderen;

» intieme emotionele banden worden als bedreigend ervaren, (de thuisloze kan emotionele processen wel aanvoelen, maar niet invoelen);
» de thuisloze legt oppervlakkige, inwisselbare contacten;
» hij vraagt zelden of nooit zelf om hulp, alleen wanneer zijn overlevingskansen in gevaar komen;
» hij is extreem alert op vermeend onrecht dat hem of anderen wordt aangedaan;
» hij is niet in staat conflicten te hanteren en mist het vermogen/vertrouwen om een relatie te herstellen of daartoe stappen te ondernemen;
» hij is niet afspraakvast;
» de thuisloze kan er niet tegen dat iets schriftelijk wordt vastgelegd en/of gerapporteerd.

Op de tweede plaats geeft de thuisloze blijk geen besef van een eigen *identiteit* te hebben. Dit uit zich in de volgende aspecten:
» geen inzicht in zichzelf;
» *wishful thinking* ten aanzien van persoonlijke relaties, waardoor fantasie en werkelijkheid door elkaar lopen, zowel in het heden als verleden;
» een permanente faalangst en geen hoop op betere tijden;
» schuldgevoelens en de zekerheid dat hij altijd tekort zal schieten;
» gering onderscheidingsvermogen ten aanzien van verschillen in mensen;
» handelend vanuit het lustprincipe;
» hij vertoont een zekere zorgeloosheid met betrekking tot bezittingen, gekoppeld aan een materialistische instelling;
» verslaving en verwaarlozing kunnen uitgelegd worden als een zekere drang tot zelfvernietiging;
» er bestaat soms een onverzadigbare honger naar aandacht;
» de gewetensfunctie is nauwelijks op gang gekomen;
» de thuisloze is niet assertief.

In de derde plaats vertoont de thuisloze een gedrag dat is te typeren als *overlevingsgedrag*. Daarbij gaat het onder meer om de volgende aspecten:
» de thuisloze probeert zijn wereld voortdurend onder controle te houden. Hij is geniaal in observeren, taxeren en manipuleren;
» vragen roepen weerstand op, hij praat niet over zichzelf en geeft antwoorden waarvan hij denkt dat ze verwacht worden;
» hij luistert slecht, geeft beperkte of onjuiste informatie en bagatelliseert zijn klachten;
» de thuisloze reageert extreem sterk of agressief op lichamelijke benadering of contact;

» medische behandeling en het slikken van medicijnen accepteert hij uitsluitend zolang hij klachten heeft;
» de thuisloze breekt behandelingen af;
» hij kan niet plannen, niet op korte, maar zeker niet op lange termijn;
» hij heeft een beperkt maatschappelijk inzicht, geen toekomstperspectief en leeft van dag tot dag;
» met name als het net goed met hem lijkt te gaan, roept de thuisloze vaak zelf afwijzing op door zich afwijkend en/of delinquent te gedragen (dwangmatig eten, stelen, vernielen, liegen, provocerend seksueel gedrag, terugval in een verslaving en/of weglopen).

Aansluitend zijn verschillende typen thuislozen te onderscheiden. Dit onderscheid is gebaseerd op jarenlange ervaring in de Kessler Stichting en is vooral bedoeld om aan te geven dat de begeleiding en zorgintensiteit per categorie verschilt.

1. De thuisloze .
2. De thuisloze met verslavingsproblematiek.
3. De thuisloze met psychische problemen.
4. De thuisloze met gedrags- en aanpassingsstoornissen.
5. De thuisloze met een zekere mate van zelfredzaamheid.
6. De thuisloze met een zwakke begaafdheid.
7. De thuisloze met verzorgingsbehoefte.
8. Bewoners met een andere problematiek.

3. Hoe ontstaat thuisloosheid?

Thuisloosheid ligt naar *mijn mening* verankerd in de persoonsstructuur van de thuisloze. Thuisloosheid overkomt je niet, thuisloos ben je. In het eerste levensjaar wordt de basis gelegd voor het zelfvertrouwen, de zelfkennis en de zelfwaardering van het kind en de latere volwassene. In deze levensfase leert de mens fundamenteel vertrouwen te hebben in zichzelf en anderen. Dit basis-vertrouwen is afhankelijk van de hechtingsrelatie tussen baby en verzorgers.

Allereerst wordt deze bepaald door zintuiglijke ervaringen, omdat het kind 'gebonden' is aan het lichaam. Een kind voelt of het gewenst is of niet. Door in genegenheid het kind te voeden en te verzorgen wordt veiligheid geboden en ontstaat een relatie. Een continu wisselen van verzorger of chronische verwaarlozing - ontbreken van genegenheid - blokkeert de mogelijkheid tot het ontstaan van veiligheid.

Daarnaast is het ontstaan van een hechtingsrelatie sterk afhankelijk van de ideeën van de opvoeders. De verwachtingen van de ouders vormen een complex geheel van bewuste en onbewuste factoren, die vaak in de naamgeving al tot uiting komen.

Men mag aannemen dat ouders automatisch de nieuwgeborene als mens accepteren, opnemen in hun belevingswereld en opvoeden in en naar hun wereldbeeld. Wanneer deze acceptatie en opneming echter niet vanzelfsprekend is, komt het ontstaan van de hechtingsrelatie (dan al) in gevaar. Mijns inziens is er een verband tussen de gewenstheid bij de geboorte en de ontwikkeling van de gehechtheid. De mate waarin een wantrouwen jegens anderen wordt opgebouwd, hangt eveneens hiermee samen.

Wanneer nu een kind als ongewenst ter wereld komt, is de kans groot dat er juist door het ongewenst-zijn geen hechtingsrelatie met hem wordt aangegaan. Vertrouwenkrijgen is er dan ook niet bij. Het gevolg hiervan is een wantrouwen jegens zichzelf en anderen. De kans op een gestoorde persoonlijkheidsontwikkeling is dan reëel.
Kenmerken van deze stoornis in de ontwikkeling zijn onder meer: het ontbreken van lachen bij het kleine kind en een lichamelijke ontwikkelingsachterstand. Later is er sprake van onder meer: slecht ontwikkeld spel en contactschuwheid en daarvan afgeleid: een gering onderscheidingsvermogen ten aanzien van verschillende mensen, alsmede agressiviteit. Nog weer later, in de puberteit, kan het onder meer komen tot gevoelloosheid en niet meer in staat zijn tot menselijke binding (hechting) en samenwerking.

4. Adoptiekinderen

Veel adoptiekinderen blijken rond hun puberteit kenmerken te vertonen die overeenkomen met de eerder genoemde kenmerken van thuisloosheid. De oorzaak hiervan is mijns inziens te vinden in de overeenkomst in de wordingsgeschiedenis van het adoptiekind en de thuisloze.
Adoptiekinderen zijn weliswaar op het moment van adoptie (zéér) gewenst door hun pleegouders, maar vanaf hun geboorte tot aan het moment van adoptie kunnen zij een scala van afwijzings- en scheidingssituaties hebben ervaren. Hoe langer een kind aan dergelijke ervaringen heeft blootgestaan, des te dieper wortelt zijn thuisloosheid. Bij deze kinderen raakt thuisloosheid op den duur evenzeer verankerd in hun persoonsstructuur.

5. Affectieve verwaarlozing en thuisloosheid

De gedachte dat affectieve verwaarlozing en het ontbreken van een hechtingsrelatie leiden tot thuisloosheid, riep altijd veel scepsis op. Zowel bij voor- als tegenstanders luidde de kritiek: dit is niet te bewijzen.

Omdat wij hiervan niet overtuigd waren, is in januari 1990 contact opgenomen met de vakgroep Algemene Pedagogiek van de Rijksuniversiteit Leiden. Dat heeft uiteindelijk geleid tot de start van de haalbaarheidsstudie waarvan in hoofdstuk 2 uitvoerig verslag is gedaan.
Samenvattend kan worden gesteld, dat de jonge thuislozen in vergelijking met de controlegroepen opvallen doordat zij significant minder zorg en ondersteuning hebben ervaren van hun ouders, waarbij met name de vaders liefdeloos en streng leken te zijn. Tevens hebben zij in hun gezinssituatie aanzienlijk meer instabiliteit en verlies- en scheidingservaringen gekend. Zij vertonen het beeld van onveilig gehechte mensen, waarbij vooral ook de hoge mate van vijandigheid opvalt. Hun contacten met anderen, met name de ouders, zijn aanmerkelijk slechter dan die van andere groepen. Zij zeggen wel vrienden te hebben, maar in tijd van nood lijken zij voornamelijk hun toevlucht te zoeken tot de professionele hulpverlening.

6. De methodiek van hulpverlening in de Kessler Stichting

6.1. De bewoner Wij laten nu zien hoe de bewoner van een instelling voor thuislozenzorg kan worden geholpen, direct en indirect.
Een thuisloze heeft een gering inzicht in zijn omgang met anderen. Hij weet niet goed te reageren op signalen uit zijn omgeving. Wanneer hier niets aan wordt gedaan, blijft de thuisloze in een voor hem onbegrijpelijk vijandige wereld leven. Door hem een inschatting van zijn vaardigheden en beperkingen te leren maken, kan hij een gevoel van eigenwaarde opbouwen, zijn zelfvertrouwen vergroten en respect van anderen gaan ondervinden. Sociale aansluiting kan dan weer mogelijk worden.
De thuisloze mens trekt zich dikwijls terug op zichzelf. Hij kan leren dat emoties niet gek of eng zijn en dat hij ze met anderen kan delen. Hij is zeker in staat om oppervlakkige conflicten te leren hanteren. Hij kan eveneens leren zijn eigen aandeel te leveren in het totstandkomen van afspraken. Als dit lukt, wordt hij minder afhankelijk van anderen.
Door de werking van emotionele processen uit te leggen, door zijn eigen manier van omgaan met emoties met hem te bespreken, kan een thuisloze leren hiermee enigszins om te gaan. Wanneer er ruimte wordt gemaakt voor het delen van zijn emoties en hij merkt dat daar niet direct afwijzing op volgt, kan hij ertoe komen zijn emoties directer te uiten.
Elke nieuwe stap, hoe klein ook, roept bij een thuisloze vaak weerstanden op, bij-

voorbeeld: bij veranderingen in de personele bezetting, in het bewonersbestand, in de inrichting of in regels en procedures.
Tradities hebben voor de thuisloze een grote waarde, omdat die hem zekerheid bieden. Door met minimale stappen te werken en een zo stabiel mogelijke omgeving te creëren, kan hij geleidelijk leren veranderingen te hanteren en zichzelf hierin staande houden. Een verandering biedt de thuisloze de mogelijkheid om eigen keuzes te gaan maken en de verantwoording voor zijn daden te nemen. Allereerst betekent dit, dat - juist bij het bespreekbaar maken van veranderingen - de weerstanden elke keer moeten worden overwonnen. De te maken stappen zijn altijd afgesteld op de behoeften van de bewoner.
Afhankelijk van wat de bewoner nodig heeft om zich thuis te voelen, wordt de maximaal haalbare mogelijkheid gezocht om dit te doen slagen en worden in overleg doelen gesteld. Het belang van de bewoner staat hierbij altijd centraal.
De gestelde doelen en de bijbehorende begeleiding bestaan altijd uit kleine stappen. Enerzijds omdat de thuisloze anders de gang van zaken niet meer overziet, anderzijds omdat hij geneigd is zich alleen zorgen te maken over vandaag, niet over morgen.

In praktische zin is het werken met korte-termijn-stappen terug te vinden in de indeling van *het Huis*.
Het Huis bevat kamers van verschillende afmetingen en met verschillende faciliteiten. Elke bewoner gaat na binnenkomst via de logeerkamer naar een kleine kamer. Zo'n kleine kamer is overzichtelijk en met weinig middelen gezellig te maken. Als de bewoner een bepaalde ontwikkeling heeft doorgemaakt, komt hij in aanmerking voor een steeds grotere kamer. De prikkel tot vooruitgang is zodoende voortdurend aanwezig.
De binnenplaats is onder andere een plek waar gekregen meubelen worden neergezet, zodat daar een permanente ruilhandel is ontstaan. Het kost de bewoner niets, maar hij heeft de mogelijkheid om zijn 'huisje' steeds gezelliger te maken. Door het telkens opnieuw uitzoeken en ruilen van meubelen, leert men ook om keuzes te maken. Dit alles geschiedt in zijn eigen tempo. Aan dit proces levert iedere medewerker van de Kessler Stichting zijn bijdrage, ook de kok, de medewerkster van de linnenkamer en de man van de technische dienst.
De aanwezigheid van een hobbyruimte bevordert de mogelijkheid om een eigen sfeer in huis te creëren. De bewoner kan daar iets maken dat uiting geeft aan zijn gevoelens. Soms is het iets voor de gemeenschappelijke ruimten, zodat er wat gezamenlijks ontstaat, soms is het iets voor de eigen kamer die hij geheel naar eigen smaak kan inrichten. Het lijkt allemaal op de structuur van het ouderlijk huis. Als het kind nog klein is, richten vader en moeder het huis in, maar naarmate het kind

ouder wordt krijgt het steeds meer inspraak in de sfeer en de gang van zaken van het geheel.

6.2. De hulpverlener Als basis voor de hulpverlening geldt mijns inziens dat iedere thuisloze gemotiveerd is, maar dat de hulpverlener die 'bron' zal moeten zoeken, want een thuisloze komt ongemotiveerd over. De motivatie en doelgerichtheid ligt in eerste instantie altijd bij de werker.
Omdat de relatie tussen de hulpverlener en de thuisloze voortdurend een functionele is, vraagt dit van de eerste dat hij, hoe informeel een gesprek ook lijkt, de hulpverlenende lijn per se blijft vasthouden. Van de hulpverleners wordt stabiliteit verwacht, zowel in gedrag als in houding. Een juiste inschatting ten aanzien van de te nemen stappen is dan ook uitermate belangrijk. Dit vraagt inlevingsvermogen, tact en creativiteit.
Daar een thuisloze doorgaans niet om hulp vraagt en niet afspraakvast is, zal de werker in eerste instantie het contact moeten leggen en zichzelf open moeten opstellen. De werker zal in staat moeten zijn het probleem voor hem te verwoorden. Samenvatten wat hij gezegd heeft, herformulerend vragen stellen, spiegelen, aangeven wat men ziet gebeuren en wat men uit zijn reacties denkt op te maken. Een consequent vasthouden van deze houding door de hulpverlener leert de thuisloze dat hij in een samenwerkingsverband functioneert. Het is derhalve van het grootste belang dat de hulpverlener zichzelf strikt aan zijn afspraken houdt.
Mijns inziens kan een therapeutische setting zeer bedreigend zijn voor een thuisloze. Hij mist het vertrouwen in de therapeut en in zichzelf en kan de doelen van de therapie moeilijk overzien. Ook is hij veelal niet in staat de veranderingen in zijn leven te verwoorden.
Om het contact voor de thuisloze hanteerbaar te houden, is het noodzakelijk om oppervlakkige en meer diepgaande gesprekken af te wisselen.
Voor de hulpverlener is het van groot belang dat hij zich bewust is van het wantrouwen dat de thuisloze in zich draagt, ook ten opzichte van zichzelf. Dit vraagt om consequent gedrag en alertheid: welke signalen zendt men uit en hoe worden die opgevat.

Wanneer een bewoner als nieuweling in huis binnenkomt, is het zaak om hem met rust te laten. Hij wordt geconfronteerd met zoveel nieuwe indrukken, dat hij tijd nodig heeft om te wennen aan de atmosfeer van het huis. Bij ons wordt gewerkt met een verborgen mentorschap. Dit houdt in dat de bewoner zelf een werker uitkiest die hij in vertrouwen neemt. Het toewijzen van een begeleider kan te bedreigend en te therapeutisch zijn. Bovendien hoort dat ook niet; in een thuissituatie

moet de bewoner vrij zijn om zelf te bepalen met wie hij contact zoekt en aan wie hij een stukje vertrouwen wil geven. Anders wordt begeleiding onmogelijk en zinloos. Er moet een wisselwerking tussen werker en bewoner gaan ontstaan. De hulpverlener zal er zich van bewust moeten zijn dat hij werkt in de thuissituatie van een ander. Kloppen voordat je bij iemand binnengaat, is bijvoorbeeld een voorwaarde. Dat de hulpverlener zich thuis moet kunnen voelen binnen de doelgroep, spreekt vanzelf. Dit betekent ook dat hij in staat moet zijn hier in praktische zin vorm aan te geven, zodat bijvoorbeeld de huiskamer iets gemeenschappelijks wordt van begeleiders en bewoners. Het gevolg hiervan is dat alle bewoners zich thuis kunnen voelen in het 'Thuis' dat door de werkers wordt aangeboden.
Eventuele suggesties wat betreft veranderingen in sfeer of aankleding van het huis, of dit nu individueel of in overleg-situaties wordt ingebracht, moeten altijd vanuit de bewoners komen en door de begeleiding serieus genomen worden.
Zowel de bewoner als de hulpverlener hebben een taak in huis. Als de kamers van bewoners, die dit zelf niet meer kunnen, worden schoongemaakt, is dit voor de meer redzame bewoners een stimulans om hun eigen kamer en de gemeenschappelijke ruimtes schoon te maken.

6.3 De Kessler Stichting te Den Haag De Kessler Stichting gaat in haar werkwijze uit van *het bieden van een thuis* en sluit daar zoveel mogelijk aan bij de mogelijkheden van de thuisloze. Een plek waar hij welkom is. Waar hij zich als mens geaccepteerd weet, waardoor (weer) een menswaardig bestaan kan worden opgebouwd.
De hulpverlening vindt op verschillende manieren plaats. Wij kennen het busproject voor mensen die dag en nacht op straat verblijven, de passantenverblijven voor kortstondig verblijf, het Huis, een mogelijkheid voor thuislozen om nog een 'thuis' te ondervinden en de aanleun- en liaisonwoningen die gezien moeten worden als begeleide woonvormen, gericht op meer zelfstandigheid van de bewoners.
Het zou te ver voeren om hier te beschrijven hoe de verschillende hulpverleningsvormen gestalte krijgen binnen de Kessler Stichting. Wij verwijzen daarvoor naar onze jaarverslagen, waarin uitgebreid wordt ingegaan op de zorg die de Kessler Stichting biedt.

7. Tot slot

Door zijn diepgeworteld wantrouwen ten aanzien van anderen en zijn onvermogen om sociale contacten aan te gaan en te onderhouden, heeft de thuisloze een leven achter de rug vol wisselende contacten en verblijfplaatsen.
Met het bieden van een *thuis* wordt bedoeld een plek te creëren waar hij zich veilig

voelt. Een plek met zo weinig mogelijk bedreigende invloeden van buitenaf, waar geen eisen aan hem worden gesteld waaraan hij niet kan voldoen. Alleen door het creëren van een dergelijke thuissituatie is er een kans dat de thuisloze de innerlijke rust vindt om te leren ergens te wonen en te blijven zolang hij zelf wil.

Literatuur

Hessing, Th.N. J. *Jaarverslag 1991*. Kessler-Stichting, Tehuis voor Thuislozen (m/v). Den Haag.

Tavecchio, L.W.C., F.E.M. Dijkstra, H.W.J.M. Oomen-van de Kerkhof, J.G.M.Th. Roorda-Honée, M.A.E. Thomeer-Bouwens & L. Wouters. *Affevtieve verwaarlozing en Thuisloosheid. Een haalbaarheidsstudie naar thuisloosheid vanuit het perspectief van de gehechtheidstheorie*. Vakgroep Algemene Pedagogiek: Rijksuniversiteit Leiden.

- 9 -

VERKLAREN EN HELPEN

JAN VAN DER PLOEG

1. Inleiding

Aan het einde van dit boek sta ik analyserend stil bij de verschillende bijdragen. Deze zijn deels gegroepeerd rond het thema 'verklaringen' van thuisloosheid en deels rond de hulpverlening aan thuislozen. Dat juist voor die twee thema's is gekozen, heeft alles te maken met het gegeven dat naarmate we meer in staat zijn een verschijnsel te verklaren, we ook meer gerichte interventies kunnen uitvoeren.

Thuisloosheid is zo'n verschijnsel waarbij we nog steeds op zoek zijn naar de exacte verklaringsgronden. Dat is niet zo verwonderlijk want van veel sociale verschijnselen zijn we niet in staat een sluitende ontstaansgeschiedenis te presenteren. In de loop der jaren hebben we wel steeds meer en duidelijker kunnen aangeven welke omgevingsfactoren de kans op allerlei probleemgedrag kunnen vergroten. Naast het in beeld brengen van deze risicofactoren weten we intussen ook redelijk veel van verscheidene persoonlijkheidsdisposities die het risico op een gestoorde ontwikkeling vergroten. Maar we dragen aanzienlijk minder kennis van de samenhang tussen enerzijds de optredende problemen en anderzijds de wisselwerking tussen omgevingskenmerken en persoonlijkheidsaspecten. Door het ontbreken van voldoende kennis op dit punt, is de hulpverlening vooral gestoeld op het aangrijpen van mogelijke risicofactoren.

In de volgende paragrafen gaan we na wat dit boek bijdraagt in zowel de verklaring van de thuisloosheid als de aanpak daarvan.

2. Verklaringen

Het moge duidelijk zijn dat de auteurs van dit boek niet de illusie hebben gehad even een sluitende verklaring voor het verschijnsel thuisloosheid aan te kunnen bieden. Die optie hebben de meeste wetenschappers voorlopig laten varen. De puzzel van thuisloosheid is daarvoor te complex. Wat wel voor ogen staat, is het aangeven van mogelijke antecedenten die een cruciale rol spelen in het ontstaan van thuisloosheid.

Tavecchio en Roorda richten zich in hun bijdrage over empirisch onderzoek op de vraag, in hoeverre affectieve verwaarlozing in de jeugd een mogelijke antecedent kan zijn voor het latere onvermogen tot het aangaan en onderhouden van betekenisvolle relaties, dat zo typerend is voor thuislozen.
Uitgaande van de veronderstelling dat de gehechtheidsrelaties model staan voor latere sociale relaties, is nagegaan in hoeverre bij thuisloze jongeren sprake is van affectieve verwaarlozing, zich uitend in onveilige gehechtheid (Tavecchio e.a., 1991).
In het onderzoek werden 30 thuisloze jongeren betrokken, naast een referentiegroep van psychiatrische jongeren en een normgroep van doorsnee jongeren. In dit onderzoek wordt inderdaad bevestigd dat deze jongeren zijn opgegroeid in gezinnen met een buitengewoon ongunstig opvoedingsklimaat. De thuislozen verbleven in een gezinsomgeving met weinig zorg en affectie enerzijds en veel controle anderzijds. Voorts bleek dat alle thuislozen ernstige scheidingservaringen hebben meegemaakt. Tegen die achtergrond is het niet verwonderlijk dat de thuislozen een onveilige gehechtheid ontwikkelden. Deze onveilige gehechtheid is overwegend van het type 'vermijdende gehechtheid' en meer in het bijzonder dat van *dismissing* of *detachment*. Dat betekent, dat deze jongeren zich een gehechtheidsstijl hebben eigen gemaakt, waarbij zij zich enerzijds vijandig opstellen tegenover de buitenwereld en anderzijds zichzelf bijna dwangmatig als onkwetsbaar beschouwen. Men kan dit ook beschouwen als een aanvankelijk verdedigingsmechanisme om zichzelf te kunnen handhaven in een gezinsomgeving die mank ging aan de zo broodnodige affectie en zorg. Maar het is uitgegroeid tot een interactiestijl die ook hun latere omgang met anderen sterk beïnvloedt.
Dat de affectieve verwaarlozing is te beschouwen als een belangrijke antecedent in het ontstaan van thuisloosheid, wordt ook duidelijk in het onderzoek van Van der Ploeg. Daarin wordt eveneens gewezen op de zonder uitzondering ernstig problematische gezinnen waaruit de zwervende jongeren afkomstig zijn. Ook wordt vastgesteld, dat er sprake is van een opvoedingsstijl die zich enerzijds kenmerkt door streng straffend optreden en anderzijds door gebrek aan betrokkenheid. Interessant is de bevinding dat de zwervende jeugdigen in dit onderzoek een irreëel hoog zelfbeeld blijken te hebben. Dat zou aansluiten bij de door Tavecchio en Roorda beschreven onveilige gehechtheidsstijl van het type *dismissing*, waarbij naast een vijandige houding tegenover anderen ook wordt gepoogd een gevoel van onkwetsbaarheid overeind te houden.
Overigens wordt in de bijdrage van Van der Ploeg ook gewezen op de kwetsbaarheid van zwervende jongeren. Ten dele schuilt dat in hun geringe opleiding en hun herkomst uit de sociaal- economisch lagere stratificaties, maar het ligt eveneens aan verschillende persoonlijkheidsaspecten, zoals hun beperkte zelfhandhavingsstrategieën en intelligentie.

Het probleem met deze en andere antecedenten die zijn genoemd in verband met thuisloosheid, is het gegeven dat deze ook bij veel andere probleemgroepen zijn terug te vinden en dus niet exclusief gelden voor zwervende of thuisloze jongeren.

Dat psychische thuisloosheid zich niet behoeft te beperken tot zwervende jongeren, lezen we bij Hoksbergen. Hij illustreert dat aan de hand van geadopteerde kinderen. Deze kinderen hebben dikwijls de basisveiligheid moeten ontberen die zo bepalend is voor een psychisch gezonde ontwikkeling. Lang niet altijd is dat weer goed te maken in een volgend gezin waarin men met zorg en liefde deze kinderen poogt op te vangen. De psychische thuisloosheid blijft deze kinderen soms een levenlang achtervolgen. In dat licht is het zoeken naar de *roots* een onthullend fenomeen, dat de behoefte aan een eigen identiteit zo duidelijk blootlegt. Deze kinderen zijn niet verstoken van een dak boven hun hoofd, maar voelen zich soms in psychische zin wel degelijk zwervers, wat kan culmineren in het gevoel nergens thuis te zijn ('I am nothing').

Heydendael, die zich al geruime tijd bezighoudt met het ontrafelen van het verschijnsel thuisloosheid bij volwassenen, stelt dat de cruciale vraag nog steeds is: kunnen thuislozen geen contacten leggen of is het gemis aan sociale relaties te wijten aan samenlevingstoestanden waaraan zij zijn blootgesteld, of is het een combinatie van beide?
Volgens Heydendael lijkt het er op dat er geen specifieke oorzaken zijn aan te wijzen. We weten niet precies wat genetisch is bepaald en we weten onvoldoende hoe situaties gedrag kunnen beïnvloeden. In zijn bijdrage onderscheidt hij vier relatietypen: de persoonlijke, de functionele, de instrumentele en de conventionele relaties.
Naar zijn mening is het vooral de persoonlijke, de echte, relatie die het meest problematisch is bij thuislozen. Het is voor een werkelijk inter-acteren met anderen noodzakelijk een eigen plek te verwerven. Zo'n eigen territorium stelt je in de gelegenheid dat te verdedigen, uit te breiden, af te bakenen. Langs deze weg kom je tot interacties en relaties. Bij thuislozen heeft echter het verwerven van zo'n eigen plek al vroeg schipbreuk geleden.
Een belangrijk aspect is, dat thuislozen hun relaties nog steeds beleven in dat negatieve perspectief van geen eigen territorium te hebben. Zij komen daar niet van los en lopen daarmee zichzelf steeds voor de voeten. Hun sterk negatief gekleurde beleving van het verleden is zo dominant, dat zij elke nieuwe realiteit niet in hun werkelijke betekenis kunnen zien. De thuisloze heeft volgens Heydendael een sociale representatie opgebouwd die bestaat uit sterk negatieve beelden van de samenleving en van haar bewoners. Voor de hulpverlening geldt, dat zij met name aan die

hardnekkige negatieve cognities van thuislozen zou moeten werken, door hen telkens weer met hun gedrag te confronteren en meer inzicht te geven in hun verwrongen manier van kijken naar de werkelijkheid.
Heydendael refereert hier mijns inziens aan een zeer belangrijk aspect: het cognitieve verwerkingsproces. Er is door verscheidene auteurs (o.a. Denoff, 1987) op gewezen dat deze cognitieve verwerkingsprocessen op beslissende wijze het gedrag beïnvloeden. De veronderstelling is, dat het deze processen zijn die uiteindelijk bepalen of jeugdigen gaan zwerven, zich meer op het delinquente pad begeven, suïcide plegen of andere vormen van probleemgedrag gaan vertonen. Belangrijk genoeg om hier een aparte paragraaf aan te wijden.

3. Het cognitieve verwerkingsproces

Mijn veronderstelling is, dat het cognitieve verwerkingsproces bij zwervende jongeren anders verloopt dan bij jongeren met ander psychosociaal probleemgedrag .
De essentie van de cognitieve benadering houdt in, dat het gedrag niet zozeer wordt bepaald door de objectieve omstandigheden als wel door de subjectieve perceptie die de jongere van zijn omstandigheden en van zichzelf heeft. Het gaat hier om de vraag: hoe beleeft de jongere zijn situatie en welke betekenis schrijft hij/zij daar aan toe?
Een feit is dat niet iedereen aan dezelfde situatie steeds dezelfde betekenis zal toekennen. Wie een negatief zelfbeeld heeft, zal een situatie eerder als bedreigend ervaren dan als uitdagend of onbelangrijk. Datzelfde geldt voor de jongere, die het besef heeft ontwikkeld dat het lot hem/haar steeds ongunstig gezind is en die zich voortdurend het slachtoffer voelt van invloedrijke anderen. En wie gewend is om de problemen te ontkennen, zal een bedreigende situatie niet eens als zodanig opmerken. Dit heeft te maken met het gegeven dat het cognitieve verwerkingsproces wordt beïnvloed door de variabelen zelfbeeld, zelfbeschikking en zelfhandhaving (Van der Ploeg, 1990).
Het *zelfbeeld* verwijst naar de waarneming en waardering van de eigen gedragingen, prestaties, gevoelens, mogelijkheden en wensen. Die waardering vloeit voort uit hoe een kind denkt dat belangrijke anderen over hem denken. In dit verband is het gezin te beschouwen als de eerste en belangrijkste omgeving waar het eerste besef van een eigen identiteit vorm krijgt. In deze fase zijn de kinderen op hun ouders aangewezen, *for better, for worse*.
Bij niet ondersteunende ouders, waarbij het kind wordt genegeerd, verwaarloosd of afgewezen, is de kans op het ontstaan van een negatief zelfbeeld bijzonder groot. Veel probleemjongeren hebben een negatief zelfbeeld.
De term *zelfbeschikking* verwijst naar het Amerikaanse begrip *locus of control*. Hiermee

wordt gedoeld op de verwachting die men heeft wel of géén controle te zullen hebben over een situatie. Daar waar men de verwachting heeft een situatie te zullen beheersen, spreekt men ook wel van *in*terne *locus of control* of van zelfbeschikking. Daar waar men de verwachting heeft speelbal te zijn van de situatie, is sprake van een *ex*terne *locus of control* ofwel beschikking door anderen.

Het gaat hier om op den duur gegeneraliseerde kenmerken van de persoon. Wie opgroeit in een omgeving waarin men aanhoudend heeft ervaren dat er géén causale relatie bestaat tussen de zelf geleverde inspanningen en de beoogde uitkomsten, ontwikkelt op den duur het besef dat anderen beschikken en dat hij/zij daarop geen enkele invloed kan uitoefenen. Deze laatste categorie, waartoe zeer veel probleemjongeren behoren, voelt zich een pion op een schaakbord waarbij het spel door anderen wordt gespeeld. Welnu, zowel het zelfbeeld als de zelfbeschikking hebben invloed op de wijze waarop de jongere een probleemsituatie waardeert en evalueert.

Voor het omgaan met probleemsituaties staat de mens een aantal strategieën ter beschikking, die men zich in de loop van zijn ontwikkeling heeft eigen gemaakt. We spreken hier ook wel van *coping* of *zelfhandhavingsstrategieën*. Globaal kan men deze stijlen van zelfhandhaving omschrijven als het weerstaan van een bedreigende situatie. Ook deze strategieën maken een belangrijk onderdeel uit van het cognitieve verwerkingsproces.

Men kan twee soorten strategieën onderscheiden, de zogenaamde *probleemgerichte* en de *emotie-gerichte* strategieën.

Bij de eerste categorie zal men het probleem gaan analyseren of meer informatie inwinnen. Bij de tweede categorie zal men het zoeken in uithuilen bij anderen of sportieve inspanningen leveren.

Er zijn echter effectieve en ineffectieve wijzen om met probleemsituaties om te gaan.

Probleemjongeren pogen veelal op ineffectieve wijze de situatie onder controle te houden. Voorbeelden daarvan zijn: het probleem ontlopen, er agressief op afgaan of extreem veel drinken en roken. Het gaat hier om stijlen van handhaving die wel even opluchting, een *time out* kunnen geven, maar die niet het probleem zelf oplossen of bijdragen aan een verbetering van de situatie. In feite wordt de situatie steeds slechter, omdat ook de fysieke en psychische gezondheid in gevaar wordt gebracht.

Het moge duidelijk zijn, dat men geen negatief zelfbeeld bij de geboorte meekrijgt maar dat men het zelfbeeld ontwikkelt tijdens de opvoeding. Datzelfde geldt ook voor de zelfbeschikking en de zelfhandhaving.

Thuisloze of zwervende jongeren zijn veelal opgegroeid onder bijzonder ongunstige

omstandigheden. Het is dan ook niet te verwachten dat genoemde persoonlijkheidsvariabelen zich positief hebben ontwikkeld.
Op basis van meerdere empirische studies onder thuislozen meen ik voor de drie variabelen die zo cruciaal zijn in het cognitieve verwerkingsproces, het volgende te kunnen opmerken.
In tegenstelling tot de meeste probleemjongeren houden de zwervende jongeren er veelal een niet realistisch positief zelfbeeld op na. Zij houden zich bijna dwangmatig voor dat ze er nog niet zo beroerd voor staan en het later wel zullen redden.
Ook hun zelfbepalingstendens is, in afwijking van andere categorieën probleemjongeren, niet zo erg zwak. Ze dragen minder de gedachte met zich mee dat zij een speelbal zijn van de omstandigheden en dat zij daar ook geen enkele invloed op kunnen uitoefenen. Evenals bij het zelfbeeld, lijkt het er op dat zwervende jongeren een cognitie overeind houden die niet in overeenstemming is met hun situatie en hun gedrag.
Verder hebben zwervende jongeren een zelfhandhavingsstijl ontwikkeld die zich vooral kenmerkt door inadequate probleemgerichte acties. In tegenstelling tot andere probleemgroepen is het zwerfgedrag veel meer een ineffectieve manier om hun problemen de baas te worden dan dat het gericht is op het verminderen van de emotionele aspecten van de probleemsituatie. Men kan ook stellen, dat zwervende jongeren een meer repressieve stijl van omgaan met probleemsituaties hebben ontwikkeld.
In hoeverre het verschil in cognitieve verwerkingsprocessen inderdaad verklaart waarom de één gaat zwerven, een ander drugs gebruikt en weer een ander suïcide pleegt, zal via empirisch onderzoek nader getoetst dienen te worden.

4. De hulpverlening

Het hulpverleningsei van Columbus is in dit boek niet te vinden. Daarvoor is thuisloosheid een te complex probleem. In dit verband wordt ook wel gesproken van een multi-dimensioneel probleem, gelet op de vele kanten die aan het probleem van thuisloosheid vastzitten.

Harten stelt in haar hoofdstuk dat bij een effectieve aanpak van het zwerven van jongeren ook gestreefd moet worden naar een multidimensionele aanpak. Zij geeft aan hoe in Amsterdam de handen ineen zijn geslagen om zwervende jongeren zo effectief mogelijk te helpen. Daartoe zijn verschillende instellingen samengebracht binnen één project. Elk van deze instellingen neemt een bepaalde taak voor haar rekening. Deze taken houden achtereenvolgens in: primaire dienstverlening (huisvesting, financiën), advies en begeleiding, vorming en onderwijs, opvang en ver-

blijf. Eén van de instellingen neemt het zogenaamde casemanagement (coördinatie van taken) voor haar rekening. In deze multidimensionele benadering richt de hulp zich op acht gebieden: wonen, financiën, scholing/arbeidstoeleiding, gezondheid, saneren van straffen en boetes, vrijetijdsbesteding en herstel sociaal netwerk.
Dit unieke samenwerkingsproject verloopt overigens niet zonder problemen.

Dat de samenwerking tussen hulpverleningsinstellingen niet automatisch van de grond komt, kunnen we ook lezen in de bijdrage van Van Berkel. Hoewel haar onderzoek zich niet direct richtte op de hulpverlening aan thuislozen, geeft het wel inzicht in de knelpunten bij de hulpverlening aan mensen die al heel ver gemarginaliseerd zijn in onze samenleving.
Van Berkel en Nuy hebben in Heerlen onderzocht in hoeverre de bestaande hulpverlening aansluit op de noden van de cliënt. Dit geschiedde vooral vanuit de vraag in hoeverre de bestaande ambulante instellingen een bijdrage kunnen leveren in het marginaliseringsproces waarvan thuisloosheid het einde vormt.
In de hulpverlening blijkt een groep cliënten te onderkennen die niet adequaat wordt geholpen (veelal mannen, ongehuwden, alleenstaanden met een lage opleiding en vaak werkloos). Enerzijds vallen deze mensen doorgaans uit de boot omdat ze nauwelijks gemotiveerd zijn, geen realistisch beeld hebben van hun situatie, maar anderzijds schiet de hulpverlening tekort omdat ze onvoldoende middelen (menselijk en financieel) ter beschikking hebben. Onthullend in dit onderzoek is ook het gebrek aan onderlinge samenwerking en afstemming van de vier onderzochte instellingen. Om de uitvallers meer adequaat te helpen, zou men meer structuur (werk, bezigheden), meer contacten (dagopvang), meer zorg (gericht op primaire basisbehoeften), een betere attitude (solidariteit, creativiteit) en meer samenwerking willen bevorderen.
Overigens zien de hulpverleners de marginalisering van de extreem problematische cliënten in de meeste gevallen als een onomkeerbaar proces. Primaire preventie lijkt hier onbegonnen werk. Voorkoming van thuisloosheid moet men zoeken in de secundaire en tertiaire preventie. De hulpverleners uit het onderzoek in Heerlen zien eigenlijk maar één pragmatische weg om iets te doen aan de preventie van thuisloosheid: het tijdig herkennen van potentieel thuislozen en iets doen aan het lenigen van de individuele en acute nood. Dit ondanks de beperkingen van symptoombestrijding. Daarnaast zou de erkenning en acceptatie van de situatie van de thuisloze moeten leiden tot een non-categorale hulp, waarbinnen een gedifferentieerd aantal woon- en leef-mogelijkheden wordt geschapen.

Hoe die laatste vorm van zorg gestalte kan krijgen, kunnen we lezen in de bijdrage

van Hessing. Op grond van zijn jarenlange ervaring met thuislozen heeft hij de thuisloze bewoners ingedeeld in verschillende categorieën. Op die wijze kan er naar zijn mening effectiever hulp worden geboden, want de ene thuisloze is de andere niet. In zijn werkwijze poogt hij het realiteitsbesef van de thuisloze te vergroten, terwijl hij daarnaast ook de fysieke omgeving (tehuis-indeling) en de sociale omgeving (regels) een belangrijke rol toedicht in de hulp aan thuislozen.
Hessing maakt een onderscheid tussen dakloosheid en thuisloosheid. Daarbij is dakloosheid op te vatten als het letterlijk geen dak boven je hoofd hebben (bijvoorbeeld na uitzetting of brand), maar is thuisloosheid gerelateerd aan mensen met een fundamenteel wantrouwen jegens zichzelf en anderen, met een gebrek aan voldoende identiteitsbesef en met een typisch overlevingsgedrag. Thuisloosheid is daarmee verankerd in de persoonlijkheidsstructuur. Volgens Hessing vloeit dit voort uit het gemis aan basisveiligheid en hechting, dat niet tot stand kon komen vanwege ernstige affectieve verwaarlozing. Naar zijn mening staat daarin het niet-gewenst-zijn van het kind centraal. De gevolgen daarvan worden door de auteur puntsgewijs gememoreerd.

Daarmee is het laatste woord over de hulp aan thuislozen zeker niet gezegd. Wel wordt duidelijk, dat een bepaalde visie op thuisloosheid vorm kan geven aan de werkwijze. In dat kader blijft het belangrijk dat onderzoekers en praktijkwerkers met elkaar in contact blijven. Het is te hopen, dat de link tussen onderzoek en hulpverlening in de toekomst behouden zal blijven want er is nog veel te doen in het ontrafelen en in het oplossen van het probleem van thuisloosheid.

Literatuur:

Denoff, M.S. (1987). Cognitive appraisal in three forms of adolescent maladjustment. *The Journal of Contemporary Social Work*, 26, 579-588.

Ploeg, J.D. van der (1990). *Gedragsproblemen, ontwikkelingen en risico's*. Rotterdam: Lemniscaat.

Tavecchio, L.W.C., Dijkstra, F.E.M., Oomen-van de Kerkhof, H.W.J.M., Roorda-Honée, J.G.M.Th., Thomeer-Bouwens, M.A.E., & Wouters, L. (1991). *Affectieve verwaarlozing en thuisloosheid: Een haalbaarheidsstudie naar thuisloosheid vanuit het perspectief van de gehechtheidstheorie*. Leiden: Vakgroep Algemene Pedagogiek.

VERKLARENDE WOORDENLIJST[1]

Accident-proneness: persoonlijkheidskenmerk waarvan wordt verondersteld dat het iemand ontvankelijk maakt voor het krijgen of aantrekken van 'ongeluk'.

Adaptieve functie: kenmerk van op aanpassing aan bepaalde omgevingscondities/situaties gericht gedrag.

Additionele problematiek: er nog bijkomende problemen; er is dan sprake van meervoudige problematiek.

Aetiologie: wetenschappelijke benadering/tak van wetenschap die zich bezighoudt met de oorzaken van bepaalde verschijnselen.

Affectionate constraint: liefdevolle in- of beperking.

Affectionless control: liefdeloze controle/regulering.

Antecedenten: voorafgaande gebeurtenissen, condities of oorzaken.

Attachment: gehechtheid, hechting.

Attitude: (psychische, mentale) houding, instelling ten opzichte van personen, feiten, toestanden.

Casemanagement: vorm van individuele hulpverlening, waarbij één functionaris de coördinator is van alle hulp.

Categoriaal: zich richtend op of behorend tot één bepaald, afzonderlijk, onderdeel van een groep of klasse.

Causatieve processen: processen die beschouwd worden als oorzaken van een verschijnsel.

Chi-kwadraat: term uit de statistiek; statistische techniek die wordt gebruikt om de eventuele samenhang tussen verschijnselen te toetsen.

Child Behavior Checklist: instrument, vragenlijst, voor het vaststellen van gedrags- en ontwikkelingsstoornissen bij kinderen.

Cognitief: betrekking hebbend op het proces van kennisverwerving en het leren.

Compulsive self-reliance: dwangmatig zelfvertrouwen.

Construct: theoretisch basisbegrip; een min of meer vaste voorstelling van personen of gebeurtenissen, die van invloed is op de ontmoeting.

Controlegroep: basisbegrip in onderzoek; 'neutrale' groep ter vergelijking met de zogenaamde doel- of experimentele groep.

Copingstijl: karakteristieke wijze van omgaan met en verwerken, oplossen, van problemen en gebeurtenissen.

Dégradation des besoins: vermindering, verlaging van menselijke behoeften.

Detachment: onthechting, zich losmaken van bindingen en relaties.

Disaffiliation: het verbreken van een lidmaatschap; het beëindigen of niet hebben van sociale relaties, geen binding met de samenleving.

Dismissing-stijl: wegwuiven, uit je hoofd zetten; vorm van vermijdende gehechtheid bij volwassenen, waarbij de betekenis van relaties met anderen wordt geminimaliseerd of ontkend.

DSM-III-R: Diagnostic Statistical Manual, versie 3, gereviseerde editie. Veel gebruikt handboek voor de classificatie van persoonlijkheids- en ontwikkelingsstoornissen.

Empirisch onderzoek: vorm van wetenschappelijk onderzoek waarin ervan wordt uitgegaan dat directe observatie en ervaring de basis vormen om verschijnselen te doorgronden.

Gepredestineerd: vastliggende, onontkoombare voorbestemming tot iets.

Good-enough opvoedingsstijl: ruim voldoende, toereikende wijze van opvoeden, zonder direct aanwijsbare tekortkomingen.

Informed consent: toestemming op grond van voldoende informatie.

Internalisatie: verinnerlijking; het overnemen van houdingen, normen, waarden, (voor)oordelen door een individu waardoor deze als het ware deel van hemzelf worden.

Learned helplessness: term uit de psychologie; het individu heeft de verwachting dat hij/zij volkomen onmachtig is de omgeving te beïnvloeden. Gaat gepaard met een zeer laag zelfbeeld.

Life-events: belangrijke levensgebeurtenissen.

Locus of control: term uit de psychologie om aan te geven waaraan een persoon het verloop van gebeurtenissen toeschrijft. Geloof in eigen mogelijkheden ter beïnvloeding duidt op een interne l.c.; bij een externe l.c. is er sprake van een gevoel de loop de gebeurtenissen niet of nauwelijks te kunnen beïnvloeden.

Love-withdrawal: het onthouden van liefde door de opvoeder aan het kind, soms gehanteerd als opvoedingsmaatregel.

Loyaliteitsproblemen: door een persoon ervaren conflicten bij het maken van keuzes tussen meerdere hem dierbare personen of belangen.

Maladjustment: onvermogen om zich aan te passen aan de sociale of omgevingseisen.

Marginalisering: maatschappelijk afglijdingsproces.

Micro-referentiegroep: aanduiding voor de groep waaraan een individu zijn normen, waarden en doelstellingen ontleent; in dit boek is deze groep het gezin, de familie.

Neglectful parenting: opvoedingsstijl gekenmerkt door verwaarlozing van het kind.

Neurose: niet kwaadaardige, milde vorm van psychosociale stoornis.

Optimal parenting: zeer adequate vorm van ouderschap.

Parental Bonding Instrument: Ouder-kind Relatie Lijst; instrument waarmee de relatie met de ouders wordt gemeten zoals deze door de persoon is ervaren.

Poor parenting: tekortschietend ouderschap.

Posttraumatic stress disorder: als gevolg van een als traumatisch ervaren gebeurtenis ontwikkelen zich karakteristieke symptomen, zoals angst, nachtmerries, overgevoeligheid voor geluiden e.d.

Prioriteitsgroepen: groepen die voorrang krijgen boven andere.

Resistant to change: weerbarstig tegen verandering, moeilijk te veranderen.

Responsiviteit: kenmerk van opvoedergedrag: de signalen van het kind worden juist geïnterpreteerd, met snelle en adequate reacties door de ouder.

Risicofactoren: factoren die een groter dan gemiddelde kans geven op het ontstaan van een bepaalde stoornis.

Selectie-processen: processen die leiden tot het verval naar een lagere status.

Sensitiviteit: de mate van gevoeligheid voor en juiste interpretatie van de signalen van het kind door de ouders; zie ook responsiviteit.

Separation Anxiety Test: Scheidingsangst Test; instrument waarmee de kwaliteit van gehechtheid wordt gemeten op grond van reacties op scheidingservaringen en -angsten.

Significant verschil: term uit de statistiek: resultaat waarvan op grond van statistische toetsing aannemelijk is dat iets niet berust op toeval.

Skid row men: categorie thuislozen, straatzwervers, die in een bepaalde wijk of buurt verblijft.

Sociale perceptie: waarneming van de sociale werkelijkheid, gekleurd door persoonlijke en sociale factoren.

Sociale representaties: betekenissen en beelden van personen, processen en situaties die waarneming en omgang van een individu met de werkelijkheid bepalen.

Socialisatieproces: proces dat er op is gericht het individu bekend te maken met de cultuurgebonden waarden, normen en rollen. De begrippen socialisatie en opvoeding worden vaak door elkaar gebruikt.

Split-half (betrouwbaarheid): term uit de statistiek: vorm van betrouwbaarheidsmeting waarbij een test in twee helften wordt gesplitst en tussen de daarbij behorende items de samenhang wordt berekend om na te gaan in welke mate ze hetzelfde meten.

Stratificatie: maatschappelijke gelaagdheid: onderverdeling in klassen, vaak met betrekking tot sociaal-economische status.

Suboptimaal ouderschap: tekortschietend ouderschap.

Survival value: term uit de evolutietheorie: overlevingswaarde van een gedrag of biologische functie.

Tennessee Self-Concept Scale: instrument voor het vaststellen van de opvattingen van een persoon over zichzelf, bijvoorbeeld al dan niet een gevoel van eigenwaarde.

Victim-blaming: het slachtoffer zelf wordt gezien als oorzaak van eigen ongeluk of mislukking.

Virtuele relaties: denkbeeldige relaties die niet werkelijk of actueel zijn.

Wishful thinking: het denken is meer in overeenstemming met hetgeen wordt gewenst dan met de werkelijkheid.

1) De omschrijvingen van de begrippen zijn zo kort mogelijk gehouden. De begrippen zijn meestal verklaard vanuit de context waarbinnen ze in dit boek zijn gebruikt.

OVER DE AUTEURS

drs. Anne Benine van Berkel-van Schaik (1935) studeerde sociologie aan de Katholieke Universiteit Nijmegen. Zij werkte van 1989 tot 1991 op het Instituut voor Sociale Geneeskunde van de KUN, eerst aan projecten in het programma 'Sociaal-economische gezondheidsverschillen', daarna aan een onderzoek naar marginaliseringsmechanismen bij de ontwikkeling van thuisloosheid.

drs. Marian Harten (1944) studeerde pedagogiek aan de universiteit van Amsterdam. Van 1972 tot en met 1985 heeft zij als orthopedagoog en hoofd van een afdeling gewerkt bij het PPI te Amsterdam. Zij is thans Inhoudelijk Directeur van het PPI te Amsterdam. Voorts is zij voorzitter van de Stichting Wisselwerking, vicevoorzitter van de Associatie Daghulp en voorzitter van de Stichting Soja (Stedelijk Overleg Jeugdhulpverlening Amsterdam). Vanaf 1992 is zij voorzitter van de stuurgroep Zwerfjongerenproject Amsterdam.

Tom Hessing (1944) is sinds 1985 directeur van de Kessler-stichting te Den Haag. Doordat zijn eerste werkervaringen in de technische sector lagen, worden zijn werkzaamheden binnen de thuislozenzorg (nu 25 jaar) gekenmerkt door een sterk oorzaak-gevolg- denken. Zijn streven is een totaalpakket aan voorzieningen te bieden. Hij houdt zich daarom in belangrijke mate bezig met de vraag welke zorg er nu en in de toekomst nodig is.

prof. dr. Paul Heydendael (1939) werd in 1964 als psycholoog aangesteld bij het Instituut voor Sociale Geneeskunde van de Katholieke Universiteit Nijmegen. Tegelijkertijd werd hij parttime verbonden aan het centrum voor thuislozen te Nijmegen (thans 'de Hulsen'). In 1969 promoveerde hij op het proefschrift 'Een psychologische studie over thuislozen', gevolgd door een groot aantal publikaties over dit onderwerp, meestal samen met anderen. In 1986 werd Heydendael door de Landelijke Stichting voor Thuislozenzorg en Onderdak aan de KUN benoemd tot bijzonder hoogleraar in de maatschappelijke gehandicaptenzorg.

prof. dr. René Hoksbergen (1940) studeerde sociale psychologie en sociale pedagogiek aan de VU te Amsterdam (1962-1967). In 1972 is hij gepromoveerd op het terrein van het onderwijs aan volwassenen. Momenteel is hij werkzaam als hoogleraar aan de Rijksuniversiteit Utrecht. Hij is Algemeen Coördinator van het adoptie-project van de Rijksuniversiteit Utrecht en adviseur van diverse adoptie-organisaties in Nederland, België en India. Hij publiceert regelmatig over vraagstukken die met adoptie samenhangen, houdt in binnen- en buitenland veelvuldig lezingen over dit onderwerp en adviseert adoptie-ouders met gezinsproblemen.

prof. dr. Jan van der Ploeg (1927) is emeritus hoogleraar orthopedagogiek aan de Rijksuniversiteit te Leiden. Voordien was hij vele jaren werkzaam in de praktijk van de jeugdhulpverlening. Hij verrichtte talrijke onderzoekingen op dit terrein. Tevens participeerde hij in verscheidene commissies die relevant waren voor het beleid op het gebied van de jeugdhulpverlening (zoals de Commissie Harmonisatie van Normen). Hij publiceerde onlangs het boek 'Zwervende jongeren'.

drs. Jeanne Roorda-Honée (1930) studeerde algemene pedagogiek aan de Rijksuniversiteit Leiden. Zij is aan deze universiteit als onderzoeker verbonden

geweest aan de projecten 'Gezinsinteractie Training en Veilige gehechtheid' en 'Affectieve verwaarlozing en thuisloosheid'. Sinds maart 1993 werkt zij als gastonderzoeker aan de universiteit van Nijmegen aan het project 'Gehechtheid, Sociale Relaties en Thuisloosheid' en bereidt zij over dit onderwerp een proefschrift voor.

dr. Louis Tavecchio (1946) behaalde in 1971 het doctoraalexamen psychologie aan de universiteit van Amsterdam, waar hij in 1977 promoveerde op een proefschrift over de evaluatie van leerkrachtgedrag. Vanaf 1976 is hij verbonden aan de vakgroep Algemene Pedagogiek van de Rijksuniversiteit Leiden, sinds 1984 als Universitair Hoofddocent Empirische Pedagogiek. Hij heeft onderzoek verricht op het gebied van gehechtheid, onder andere in relatie met (gevolgen van) seksespecifieke opvoeding, gedragsproblemen bij jongens en affectieve verwaarlozing en thuisloosheid.